

Һәмид Араслы

Хатун Ширван

Һәмид Араслы

Хасан Ширван

ЈАЗЫЧЫ БАКЫ 1982

Редактору филологија емлэри доктору
ГАФАР КЭНДЛИ

«Не'мэти белтэр аз азади нист.»
(«Азадлыгдан көзэл не'мэт јохдур»).

Хагани

Дүнија әдәбијјаты тарихиндә елә бөјүк сәнәткарлар вардыр ки, онларын јаратдығы сәнәт әсәрләри тәк өз халгынын дејил, бир чох халгларын фикри инкишафына тә'сир көстәрәрәк, әсринмизә гәдәр јашамыш вә өз мүәллифләринин шәрәфли адыны јашатмышдыр. Даһи Азәрбајчан шаири Әфзәләддин Хагани дә дүнија әдәбијјатынын белә өлмәз сималарындандыр.

Хагани Ширвани XII әср Азәрбајчан әдәбијјатынын Интибаһ дөврүндә јашајыб, сон дәрәчә тәләтүмлү, зиддијјәтли һәјат вә јаратчылыг јолу кечирмиш гүдрәтли сәнәткардыр. О, бир тәрәфдән Јахын вә Орта Шәрг әдәбијјатында сарај ше'ринин көзәл нүмунәләрини јаратмыш, дөврүнүн һөкмдарларына мүбәлиғәли тә'рифләрлә долу ше'рләр һәср етмиш, диһәр тәрәфдән сарајлара, голу вә һөкмү күчлүләрә гаршы мүбаризә руһлу, чошғун е'тираз вә үсјан сәчијјәли әсәрләр јазмышдыр. Хагани инсана, инсан ләјағәтинә, онун идрак вә гүдрәтинә бөјүк инамы, әмәји вә әмәкчи

халга еһтирамы, халглар достлуғу вә вәтән-пәрвәрлик һиссләрини тәрәннүм едән һуманист шаир-вәтәндашдыр. Оун бәдни ирсинин идеја бахымындан глобал вә бүтүн әсрләр үчүн һәмишәјашарлығыны тә’мин едән мәһз бу хусусијјәтләрдир.

Шаир сон дәрәчә зәнкин бир әдәби ирс гој-муш вә бәдни әдәбијјата кәтирдиди өлмәз ән’-әнәләрлә бүтүн Јахын Шәрг ше’ринин инкишафына күчлү тәкан вермишди. Хагани Азәрбајчан ичтиман-бәдни фикир тарихиндә фәлсәфи гәсидәнин баниси, еләчә дә әдәбијјатымызда илк мәснәви јарадычыларындан бири кими мәшһурдур. О, Јахын вә Орта Шәрг поезијасына ше’р техникасынын инчәликләринә гәдәр нүфуз едән уstad бир сәнәткар кими дәхил олмушдур.

Хагани бәдни ирси Јахын Шәрг әдәбијјатына гүввәгли тәсир кәстәрмиш, әсрләр боју тәғлид едилмиш, Шәргин габагчыл зијалылары шаирин јарадычылығынын мүтәрәгги хусусијјәтләриндән кениш фәјдаланмышлар; онун сәнәт е’чазлары әсримизә гәдәр чох истәдадларын илһамыны ганадландыран јарадычылыг мәбәдкәһи иди.

Хагани XII әсрдә—Азәрбајчанда феодализмин инкишаф етдиди дөврдә јашајыб јаратмышдыр. Бу заман Азәрбајчанын шималында Ширваншаһлар, чәнубунда исә әсасән Елдәкизләр һакимијјәтдә иди. Мәһсулдар гүввәләр, кечмишлә мүгајисәдә, өлкәдә даһа да инкишаф етмиш, кәнд тәсәрруфаты чанланмыш, тохучулуг, ипәкчилик, дүлкәрлик, дәмирчилик, дулусчулуг, зәркәрлик вә с. пешәләр

рәвач тапмыш, тичарәт кенишләнмишди. Азәрбајчан шәһәрләри Русија, һабелә Асија вә Авропанын бә’зи өлкәләри илә тичарәт әлағәләри сахлајырды.

Бу заман Хаганинин вәтәни Шамаһы Јахын Шәргин һәм сијаси, һәм дә тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзләриндән бири иди. Азәрбајчанда иғтисади һәјатын белә јүксәлиши мәдәни-маариф ишләринин вә инчәсәнәтин дә инкишафына гүввәтли тәкан верир, өлкәдә дини елмләрлә јанашы, дүнјәви елмләр дә кениш јайылыр, ме’марлыг, рәссамлыг, хусусән бәдни әдәбијјатын инкишафы үчүн әлверишли зәмин јаранырды.

Һәлә XI әсрдән башлајараг Азәрбајчан әдәбијјаты үч истигамәтдә инкишаф едирди: әмәкчи халғын истәк вә арзуларыны ифадә едән шифаһи халг әдәбијјаты, һаким феодалруһани көрүшләринин әкс етдирән, сарајларда мәркәзләшмиш әдәбијјат вә сарајдан кәнарда јараныб дөврүн гаршыја чыхардығы ичтимансијаси проблемләри кәстәрән халг јарадычылығы вә халг әһвали-руһијјәсинә бағлы демократик әдәбијјат.

Јазылы әдәбијјатын дили әсасән фарс дили иди. Вахтилә әрәбчә јазыб јарадан Шәрг шаирләри X әсрдән башлајараг фарс дилиндән бәдни дил кими даһа чох истифадә едирдиләр. Дини вә елми әсәрләр әсасән әрәбчә јазылырды. Данышыг дили исә ана дили иди. Гәсидә, гәзәл сарај әдәбијјатынын әсас жанры олараг кениш јайылырды. Сарај шаирләри ичәрисиндә һөкмдарлары мүбалиғәли, сүн’и ифадәләрлә тә’рифләмәк, онлары халғын горујучусу,

хејрхаһы кими гәләмә вермәк, ше'ри, сәнәти һәјатдан вә чәмијјәтдән ајырмаг хусусијјәт һалыны алмышды. Сарај ше'ринин бу истигәмәти бир чох көркәмли сәнәткарлары дар чәрчивә ичәрисиндә мәһдудлашмаға мәчбур едир, истәдадларыны корлајыр, онлары әсл ше'р вә сәнәт әләминдән узаглашдырырды.

XII әсрдә Ширваншаһлар сарајында әдәбијјатын башында Хаганинин устады Әбүл-Үлә Кәнчәви дурурду. О өзү вә онун тәрбијә етдији Хагани, Фәләки кими шаирләр Азәрбајҗанда сарај ше'ринин ән көркәмли нүмунәләрини јаратмышлар. Бу дөврдә сарајлардан кәнарда кениш халг күтләләринин әһвали-руһијјәсини ифадә еләи чаһаншүмүл, һуманист сәнәткарлар да јетиширди. Низами Кәнчәви, Мәһсәти Кәнчәви кими сөз сәррафлары орижинал үслублары вә мүтәрәгги идеја истигәмәтләри илә өз мүасирләриндән фәргләнирди-ләр.

Хагани сарајда олдуғу мүддәтдә сарај ше'ринин тәләбләринә уғун гәсидәләрлә шөһрәтләнсә дә, онун јарадычылығынын әсас үмүмдүнја әһәмијјәти бөјүк сәнәткарын сарајдан үз дөндәрмәси, сарај мүһитини, дөврүн һагызлыгларыны, ичтимаи үсурлары тәнгид ет-мәси вә көрүшләриндәки мүтәрәгги хусусиј-јәтләрлә бағлыдыр.

* * *

Јахын Шәргдә Әфзәләддин Хагани кими мәшһур олан көркәмли сәнәткарын әсл ады

Ибраһимдир*. О, 1126-чы илдә ** Шамаһы шәһәриндә*** сәнәткар әнләсиндә доғулмуш-дур. Шаирин атасы Әли Нәччар јохсул дүл-кәр, анасы исә ислам динини гәбул етмиш Рабиә адлы христиан гадыны олмушдур. Онун ата бабасы тохучу, әмиси Әмәр Осман оғлу исә дөврүнүн көркәмли табибләриндән иди вә шаирин тәлим-тәрбијәсиндә мүһүм рол ој-намышдыр. Әмиси оғлу Вәһидәддин Осман Әмәр оғлу да атасы кими танынмыш алимләр-дән иди.

Ғәлә кичик јашларында әмиси Әмәр Осман оғлу Ибраһими өз һимәјәсинә көтүрүб онун тәрбијәсилә шәхсән мәшғул олмушдур. Хагани, Кафиәддин ады илә танынан Әмәр Осман оғлуну әсәрләриндә дәнә-дәнә тәриф-ләјир, онун өз үзәриндәки әмәјини тез-тез ха-тырлајыр. О, әмисинин јанында мүкәммәл са-вад алмыш, Шәрг халгларынын мәдәни ирси илә јахындан таныш олмагла бәрәбәр, хри-стиан мәдәнијјәтинин дә өјрәнишидир. Шаирин тәһсил вә тәрбијәсиндә әмиси оғлунун да бөјүк зәһмәти олуб.

* Шаирин адыны «Бәдил» вә «Әфзәл» јазанлар да олмушдур. Лакин Хагани әсәрләриндә көстәрмишидир ки, әсл ады «Ибраһим»дир. Онун мәлүм баш дашында да ады «Ибраһим» јазалмышдыр. «Әфзәләддин» шаирин ләгәбидир.

** Хаганинин доғум илнин дә мүхтәлиф рәғәмләрдә көстәрирләр. Гафар Кәдди онун 1126-чы илдә анадан олдуғуну елми дәлилләрлә сүбүт етмишидир.

*** А. Бакиханов Хаганинин Шамаһы јахынлығын-даки Мәһһәм кәндиндә доғулдуғуну гәјд етсә дә, шаи-рин өзү әсәрләриндә Шамаһыда анадан олдуғуну дә-фәләрлә көстәрмишидир.

Әсәрләри шаирин дөврүнүн мүхтәлиф елм-
ләрина дәриндән мараг көстәрдијини, Әбүл-
Әла Мәәри, Әбу Әли Ибн Сина кими Шәрг
философларынын әсәрләрилә јанашы, әрәб ди-
линдәки тәрчүмәләр әсасында јунан фәлсәфә-
сини вә әдәбијатыны да мәнимсәдијини көс-
тәир. О, хүсусән әрәб вә фарс әдәбијаты
классикләринин әсәрләрини даһа дәриндән өј-
рәнәрәк, онларын јарадычылығына јахындан
бәләд олмушдур.

Хагани кәнч јашларындан шә'р јазмаға
башламыш, илк шә'рләрини о заман Азәрбај-
чаңда да чох севилән Гәзнәли Сәәнинин әсәр-
ләринин тә'сирилә «Һәгајиги» тәхәллүсү илә
гәләмә алмыш вә бөјүк истә'дады илә чох тез
сарајын диггәтини чәлб етмишди. Еһтимал
ки, Ширван һөкмдары Мәнучеһрин (1116—
1164) тапшырығы илә о заман сарај мәликуш-
шүәрасы олан Әбүл-Үлә Кәнчәви кәнч Ибра-
һими сараја кәтирмишдир.

Халг ичәрисиндән чыхмыш садә бир кәнчин
сараја јол тапыб шөһрәтләnmәси барәдә ел
арасында мүхтәлиф рәвәјәтләр јаранмышдыр.
Мәшһур Азәрбајчан шаири М. Ә. Сабир бу
рәвәјәтләрин бә'зисини јазыја көчүрмүшдур.
Онларын бирсиндә дејилир ки, Ибраһим
әлиндә һејбә мәктәбдән гајыдаркән Мәнучеһр-
лә гаршылашыр. Шаһы көрән Ибраһим тез
һејбәсини кизләдир. Бунун сәбәбини сорушан
шаһ онун ағыллы чавабларындан кәләчәкдә
бөјүк шәхсијјәт олачагыны мүјјәнләшдирир.
Башга бир рәвәјәт исә беләдир: «Кичик
Ибраһим јол кәнарында чырпы јығырмыш.
Онула гаршылашан Мәнучеһр сорушур:

—Нејләјирсән?

Ушаг чәсарәтлә дејир:

—Шаһым, чәр-чөп јығырам.

Мәнучеһр күләрәк сорушур:

—Чөп чөлдүр, бәс чәр нәдир?

Ушаг өзүнү итирмәдән чаваб верир:

—Чөп дүз дураны, чәр исә јыхыландыр.

Ушағын чәсарәти вә ағыллы чавабы Мәнү-
чеһрин хошуна кәлир. Она бир гызыл верир.
Ушаг исә гызылы гајтарыр. Шаһ сорушур:

—Нијә көтүрмүрсән?

Ушаг дејир:

—Евдә инанмазлар, дејәрләр ки, оғурла-
мысан.

Шаһ:

—Көтүр, дејәрсән ки, падшаһ верди.

Ушаг:

—Инанмазлар. Дејәрләр падшаһ версәјди,
чох верәрди, бир гызыл вермәзди».

Бөјүк сәнәткара мәнәббәт руһунда јаранан
бу рәвәјәтләр онун һалә ушағлыгдан чох ис-
тә'дадлы олдуғуну, зәка вә чәсарәтнин нүма-
јиш етирмәк үчүн дүзәлдилмишдир.

Тәзкирәчиләр Әбүл-Үлә Кәнчәвинин Хага-
ни илә Фәләкнини бирликдә тәрбијә едәрәк
сарај шә'ринин бүтүн инчәликләрини онлара
өјрәтдијини хәбәр верирләр. Әбүл-Үланын
Хагани һаггында јаздығы бир шә'рдә дејилир:

Шакирдим олмага ејләдин рәбгәт
Сәнә гызыл вердим, ејләдин һөрмәт.
Сәнин һүнәринә бел бағламышдым,
Сәнин шаирликдә дилини ачдым.
Сәни о хағана өзүм көстәрдим,
Хагани адыны сәнә мән вердим¹.

¹ Низаминин мүасирләри. Б., 1940, с. 19.

Бу мисралардан ајдын олур ки, Әбүл-Үлә Хаганинин јетишмәсиндә мүәјјән рол ојнамыш, «Хагани» тәхәллүсүнү дә Мәнучеһрин разылығы илә шаирә о вермишдир.

Хагани сарајда чох бөјүк шөһрәт газанмышды. Сарајын дөбдөбәси, әјләнчәләр, мусиги вә кеф мәчлисләри илк илләр онун үрәјини овлајараг јарадычылығыны бир мүддәт бу мүнитә бағласа да, о, сон дәрәчә бәдин, орижинал елми ифадәләрлә зәнкин гәсидәләри илә јалныз Ширванда дејил, бүтүн Јахын Шәргдә танынмаға башламышды. Хагани бу илләрдә өлкәнин харици сijasәтилә бағлы олараг башга сарајларла да әдәби әлагәләр сахламыш, Ширван дөвләтини һәр јердә шөһрәтләндирмәјә чалышмышдыр.

Шаирин аз вахтда газандығы бу мүнвәфғәјијәтләр онун бәдхәлларынын сајыны артырыр, дүшмәнләри дүлкәр оғлунун шөһрәтләnmәсинә дөзә билмирдиләр. Ширван сарајында онун нүфузуну сарсытмаға, Мәнучеһрин көзүндән салмаға чалышырдылар.

Дикәр тәрәфдән сарај чәкишмәләри, «кичик башлы, бөјүк иддиалы» вардыларын фираван һәјаты, әмәк адамларынын нсә дөзүлмәз, ағыр күзәрәни илләр өтдүкчә бөјүк сәнәткары дүшүндүрүр, кәдәрләндирир вә бу дүшүнчәләр ону раһат бурақмырды. Хагани һагсызлыға дөзә билмир, етираз едир, сарај әјанлары илә мүбаризә етмәли олурду. Олар шаири хаганын көзүндән салмаға чалышан сарај шаирләринә көмәк едирдиләр. Вәзијјәт о јерә чатмышды ки, Хагани һотта өз устады Әбүл-Үлә илә өз-көз олурду.

Бу заман Ширваншаһлар сарајында јашајан шаирләрдән бир нсәси дөвләтә хәјанәтдә—дөвләт сирләрини јаймагда вә дүшмәнләрә әләгә сахламагда иттиһам едилиб һәбсә алынырлар. Белә бөһтанлар Фәләки Ширванијә вә Әбүл-Үләја да атылмышды. Сарај мәлиқүшшүәрасынын бизә гәдәр кәлиб чатмыш «Гәсәмнамә» шәриндән мәлүм олур ки, шаирин јунан фәлсәфәсинә вә Ибн Сина јарадычылығына гүввәтли мејли, дини еһкамлара ајыг мүнәсибәти ону исмаилиләрлә әләгә сахламагда иттиһам етмәк үчүн бәһанә олмушдур.

Үрәк булуд, сөзүм иччи, көнүлсә бир дәрја,
Дилим бу көвһәрә чарчы, зәманә нсә бәһа.

Мәнәм һәмсәрләримдән габаг кәдән уstad
Мәнимлә кәңчәлиләр фәхр едир, дејил бича!—

бејтләрилә башланан бу «Гәсәмнамә»дә Әбүл-Үлә она ифтира едилдијинә анд ичирди. Бу заман Хагани дә өлкәдән гачмагда иттиһам едиләрәк, Мәнучеһрин әмрилә һәбсә алынмышды.

Шаирин силсилә тәшкил едән «Һәбсхана шәрләри» онун мүнитә, дөврә гаршы кәскин етиразынын сәдалары кими сәсләнир. Сарај деди-годусундан тәнкә кәлмиш сәнәткар һәбсдән сонра да зиндан кими гаранлыг вә ишкәңчәли мүнитдән, доғулдуғу шөһәрдән мүнвәггәти дә олса узаглашмаг үчүн Ираға кетмәји гәрәра алыб, Мәнучеһрин разылығы илә сәфәрә чыхыр. Сәфәр заманы олдуғу шөһәрләрин ад-

¹ Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи. Б., Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, с. 68.

лы-санлы алим вә шаирләрилә көрүшән Хагани бөжүк тәссүратла вәтәнә гајыдыр вә сарајдан тамамилә узаглашмаг арзусу илә јашајыр. Лакин бу мүмкүн олмур. Сарај мүһитийин изтирабларындан гуртармаг нијјәтилә о, јенә тез-тез сәјаһәттләрә чыхыр: Дәрбәндә, Кәнчә-јә, Бәрдәјә, Бејләганә, сарај нүмајәндәси кими исә башга ханлыглара кедир. Бүтүн бунлара бахмајараг сарај һәјаты онун үчүн зиндана чеврилмишди. Шаир Кә'бә зијарәти бәһәнәсилә бир даһа Јахын Шәрғи кәзмәк гәраһына кәлир вә бунун үчүн һөкмдардан јенә ичазә истәјир. О, Јахын Шәрғин мәдәнијјәт мәркәзи сајылан Бағдада кәлиб бу јерләрин көркәмли алим вә шаирләрилә көрүшүр, хәлифәнин игамәтканһына кедир, Мәккә, Мәдинә, Шам, Мосул шәһәрләриндә олур вә һәр јердә һөрмәтлә гаршыланыр. Шаирин гәдим Сасани шаһларынын тәмтәрәглы сарајы «Тағи-Кәсра»нын харабалыгларыны көрүб алдығы тәссүратын бәднн нәтичәси кими әбәдиләшдирдији мәшһүр «Мәдәин харабәләри» фәлсәфи гәсидәсн дә бу дөврүн мәһсулудур.

Ширвана гајытдыгдан сонра Хаганинин сарајла мүнәсибәти даһа да писләшир. Бүтүн бунлара бахмајараг Ширваншаһ Мәнучеһр ону сарајдан узаглашмаға да гојмур. О, һөкмдарын мәсләһәтчисн, дәбири (катиби) кими јенә дә сарајда галса да, өзүнә гаршы сојулуг һисс едир, әтрафдакыларынын е'тинасыз мүнәсибәти ону бәдбинләшдирир.

Хагани тезликлә јахын гоһумларыны—ата гәдәр севдији әмисн вә әмисн оғлуну да итирир; бу, онун изтирабларыны даһа да дәрин-

ләшдирир. Һәјатынын бу ағыр вә кәдәрли сәһифәләри «Тәһфәтүл-Ирағејн»дә бәднн долғунлуғла гәләмә алынмышды. Лакин Хагани мүһитин она гәнним кәсилдији дөврләрдә дә әдәби фәалијјәтиндән керн галмыр, өлкәдә баш верән тарихи һадисәләрлә әләгәдар јени әсәрләр јазыр.

1164-чү илдә Мәнучеһр өлүр, јеринә оғлу I Ахситан (1164—1196) кечир. Ахситан һәлә шаһзадә икән өз рәфтары илә Хаганини инчитдијинә көрә шаир ондан атасына — шаһа шикајәт јазмышды:

...Гој пис көз дәјмәсин оғлуна, лакин
О мәнә гәлбиндә чоһ бәсләјир кин,
Абрыммы апарды Ахситан мәннм,
Бу јарам сағалмаз һеч заман мәннм.
...О чырмыш ештирам палтарларымы,
О палтар бир даһа јамаг тутармы?
Сизә гуллуғ етдим ијирми гыш, јаз
Сәи мәнә гијмәт вер, оғлун бачармаз!¹

Ахситан Хаганини катиб вәзифәсиндән азад едиб, дөвләт тәрәфиндән бағышланылмыш мүлкләри ондан керн алса да, шаирин сарајдан узаглашмасына имкан вермирди. Чүнки о, Хагани кими бөжүк бир истәдадын башга сарајда олмасыны, башга һөкмдарлары шәһрәтләндирәк ад-сан газанмасыны истәмирди. Бүтүн бунлар исә Хаганинин онсуз да ағыр олан вәзијјәтини даһа да ағырлашдырды. Шаирин дүшмәнләри—онун мүтәрәгги фикирләриндән наразы галан сарај әјанлары шаһын

¹ Хагани Ширвани. Сечилиш әсәрләри. Б., 1956, с. 89—90; *Гейд*: шәһрләр бу мәһбәдән көтүрүлмүшдүр.

бу рафтарындан истифадә едир, Ахситанла Хагани арасындакы эдавәти даһа да күчлән-дирмәжә чалышырдылар. Шаирин өлкәдән кет-мәк арзусу күнү-күндән гүввәтләнирди. О, јенә Мәккә сәјаһәтинә чыхмаг истәјир, лакин сарај тәрәфиндән разылыг ала билмир. Нәһајәт, бү-түн бунлар онун икинчи дәфә һәбс олунмасы илә нәтичәләнир. Хагани отуз илә јахын әсәр-ләри илә шөһрәтләндирдики сарајын бу мұна-сибатини өзүнүн јени кәскин шәрләрилә гар-шылајыр.

Шаир һәбсдән чыхдыгдаң сонра севимли оғлу Рәшид, гызы вә 25 ил өмүр сүрдүјү би-ринчи арвады вәфат едир. Рәшид мүкәммәл тәһсил көрмүш, бир нечә дили јахшы билән чаван шаир иди. Дүшмәнләри гаршысында бөјүк мәтанәтлә дајанан Хагани әзизләрини итирмәсинә дөзә билмир. Кәдәр ону сарсыдыр. Одур ки, ев-ешијини, мүлк-малыны күрәкәнинә тапшырыб јола дүшүр. Мәккәдән Бағдада, орадан да Тәбризә кәлиб бурада гәрар тутур, бир даһа Ширвана гајытмыр.

Лакин Хаганинин Шамахыдан көчән заман башга јерә јох, мәһз Тәбризә кетмәси тәсадуфи дејил, онун вәтәнпәрвәрлик һисси илә бағлы-дыр. Хагани әсәрләринин бириндә буну ај-дынлашдырараг јазмышдыр ки, Ирагда, Иран-да мәним башыма табәгла гызыл төксәләр дә, вәтән һәсрәти гәлбими дидәр, күнүм хош кеч-мәз. Лакин шаирин Тәбриз һәјаты да фәрәһли кечмәмишдир.

Һәлә Бағдадда икән Ахситанын оғлунун өлүм хәбәрини ешидән Хагани она башсағлы-ғы көндәрир. Бундан сонра Ахситан бөјүк сә-

нәткара тәгауд тәјин едир, мәктуб јазараг ону Ширвана гајтармаг истәјир. Анчаг шаир бу чағырышы чоһ нәзакәтлә рәдд едир.

Хагани Азәрбајчан атабәјләриндән Шәм-сәддин Елдәкизин (1136—1174) оғланлары Мәһәммәд Чаһан Пәһләвана (1174—1181), хусусән Гызыл Арслана (1186—1191) да вахтилә шәрләр һәср етмишди. Бүтүн бунлары нәзәрә алан Гызыл Арслан да шаири сараја чағырыр. Амма Хагани бу тәклифдән дә бојун гачырыр.

Хагани Тәбриздән Хорасана (бәлкә дә Харәзмә) кетмәк истәјир. Јакин јолда ону сахлајырлар. Реј һакими онун Хорасана кет-мәсинә ичазә вермир. Бәһанә кәтириб Хага-нини керн дөнмәжә мәчбур едирләр. Шаирин мәшһур «Нәғозарәнд» («Ғојмурлар») шәрһи бу дөврлә јазылмышдыр. Тәбризә кәлән сә-нәткар өмрүнүн сонуна гәдәр бурада јашајыр. Хагани бу шәһәрлә өзүнү сәрбәст һисс етсә дә, Ширваның—бөјүк мәһәббәтлә севдији ана јурдунун һәсрәтилә јаныр. О, Әбһәрә, Мараға-ја вә б. јерләрә сәјаһәтә чыхыр. Лакин Шир-ванла да әлагәсини кәсмир, мәктублашыр. Бө-јүк шаир вәтән һәсрәтилә, ағыр кәдәр ичәри-синдә 1199-чу илдә 75 јашында Тәбриздә вә-фат едир. Онун өлүмү мүасирләри тәрәфиндән кәдәрли мәрсиләләрлә гаршыланмышдыр. Ни-зәми Кәнчәви шаирин вәфатыны шәр вә сәнәт әләминин ағыр иткиси кими мәһаландырыб бир мәрсилә јазмышдыр. Хагани Тәбриздәки «Мәғбәрәтүшшүәра» ғәбиристанында дәфн едилмишдир.

* * *

60 илэ жыхын жарадычылыгга мѣшгул омуш вѣ XII ѣср ше'римизин Низамидѣн ѣввѣлки дѣврүнүн ѣн кѣркѣмли нүмѣјѣндѣси олан Хагани Ширвани сон дѣрѣчѣ зѣнкин бѣдин ирсѣ малик бир сѣнѣткардыр. Онуң ѣсѣрлѣринин мүнүм ниссѣси итмиш олсѣ да, диваны, «Тѣһфѣтул-Ирагеји» ады илѣ мѣшһур мѣснѣ-виси, «Хѣтмүл-гѣраиб» башлыгы алтында јазылмыш ше'рлѣри вѣ бир сыра мѣктубларыны ѣнѣтѣ едѣн «Мүншѣѣт» ѣсѣри бизѣ кѣлиб чѣт-мышдыр.

Хагани јарадычылыга мѣһѣббѣт мѣвзусунда јазылмыш кичик һѣчмли лирик ше'рлѣрлѣ башламыш вѣ ѣмрүнүн ахырына гѣдѣр классик ше'рин бу нѣвүндѣ јазыб јаратмышдыр. Нѣмин лирик ше'рлѣрдѣ дѣврүн ағыр шѣранти мѣһѣббѣт фонунда мүнѣкимѣ едилир, шаирин кѣнч-лик арзулары, азад мѣһѣббѣт тѣлѣби, үмүмј-јѣтлѣ, азаллыг мѣјллѣри чох сѣмими вѣ бѣдин шѣкилдѣ ифѣдѣ олунур.

Тѣбиѣт кѣзѣлликлѣрини дѣрин мѣһѣббѣтлѣ вѣсф едѣн шаир сѣвкилисини онларла мүнѣји-сѣдѣ јүксѣк гүјмѣтлѣндирир; гѣзѣл вѣ рүбаилѣ-риндѣ инсан кѣзѣллијинѣ али гүјмѣт верѣн сѣнѣткар Инсаны јаранмышларын ѣшрѣфи кими тѣрѣннүм едир, ону пѣрѣстишѣ лајиг бир вар-лыг кими сѣчијјѣлѣндирир. Сѣһѣрин ачылмасы, Күнѣшин чыхмасы, ѣјлы-улдузлу кѣчѣлѣр, гуш-ларын учушу, чѣјранын дурушу, бұлбұлүн нѣғ-мѣси, шѣлѣлѣнин сѣси—һѣр шеј инсанла кѣзѣл-дир. Инсан ѣзү кѣзѣлликдѣ бунларын һамы-

сындан үстүндүр. Чүнки онда вѣфа, сѣдѣгѣт, үлфѣт вѣ мѣһѣббѣт вардыр:

Сѣнѣ күл ашиги бұлбұл тај олмас,
Кѣкликсѣн, турачдан лаһѣ хош аваз.
Ојнагсан гумрудан, сарыкѣјнѣкдѣн
Һүсндѣ тавусдан олдуң сѣрѣфраз.

Тѣмиз мѣһѣббѣтин чѣтин имтаһанлары да вардыр. Шаир вүсѣл арзусу илѣ чырпынан, сѣ-вѣн гѣлбин сѣвинч вѣ кѣдѣрлѣрини, ширин арзу вѣ истѣклѣрини нѣғмѣ кими аһѣнкдар, мусиги кими руһлары охшајан мѣ'налы гѣзѣл вѣ рү-баилѣриндѣ чанландырыр:

Күл шамы нурлатды бағчаны, бағы,
Лѣло ишығлатды сѣһраны, дағы.
Бир күнѣш үзлүнүн шѣфгѣтиндѣн дѣ,
Нура бојанмышдыр кѣзүм чырағы.

Шаирин мѣһѣббѣт мѣвзусунда јазылмыш, ѣјрылыг вѣ һѣсрѣтдѣн бѣһс едѣн белѣ рүбаилѣ-ри мѣвзу вѣ тѣ'сир гүввѣсинѣ кѣрѣ бајатыла-рымызы хатырладыр.

Хагани гѣзѣллѣриндѣ сүжет јаратмаг хү-сусијјѣти нѣзѣри даһѣ тез чѣлб едир. Шаир гѣ-зѣлѣ тѣһкнѣ вѣ мүкалимѣлѣрдѣн фѣјдаланмаг кими башга бир јѣшнлик дѣ кѣтирминшир. Ми-сал оларѣг ашағыдакы гѣзѣлѣ диггѣт едѣк:

Лѣби јагут, үзү күн кими о дилбѣр кѣчѣ шѣн
Ғашымн агзына мѣст һалда кѣлиб дурду һѣмѣн.

Чох мүлајим мѣнѣ сѣслѣнди: «Ај оглан, бир ғалх!»
Мѣн сорушдум: «Кѣчѣ кимдир бизи нараһѣт едѣн?»

Деди: «Чағрылмамыш олсам да гонағам, достам,
Сәнә баш ағрысы вермәклијә кәлдим белә мән».

Гапыдан кирди, севинчдән уча бир сәслә дедим:
«Нә гәрибә кечәдир, аһ, нә көзәл овду кәлән?»

Меји тәриф еләдим, разылыг етдим кечәјә,
Достуму мәңзилмә бунлар иди чүн кәтирән.

Олмасајды кечә һәркаһ, үзү олмазды ачыг,
Олмасајды меј әкәр, јар утанарды мәндән.

Сөјләдим төвбәлијәм, назлы көзәл, чохдандыр
Батарам чүрмә сәнин хатирин үчүн јенидән.

Еј күмүш үзлү, гәдәм һаггы гәбул етсән әкәр,
Бу ғызыл чөһрәмн веррәм, буну бил јахшыча сән.

Деди: «Хагани, зәрә охшамајыр рухсарын»,
Дедим: «Әфв ејлә, көрүмәз кечә зәр, билмәлисән».

Бурада шаирин гәзәли мукалимә сәпкисин-
дә јазмасы јениликдир. Башга бир гәзәл:
«Шаирин көңлү ону тәрк едилү, һараса кет-
мишдир. О, әзиз тутдуғу көңлүнү ахтармагда-
дыр. Күманы кәлдији бүтүн јерләри кәзир,
әлдән дүшүр. Ондан бир сораг верән олмур.
Башына чох фикирләр кәлир, сораглашыр.
Бир ушагла растлашыр:

Дил ачды бир ушаг ки, Хагани олма гәмкин!
Бир афәтин телиндә бир гәлби мүбтала көрдүм.

Хагани өз гәзәлләриндә мәһәббәтә јад, бу
бөјүк, нәчиб һиссләрдән мәһрум инсанлары
кәскин тәнгид етмишдир. Ријакарлыг, јалан-
чылыг, шөһрәтпәрәстлик кими сифәтләри иф-

ша едән сәнәткарын инсан гәлбинин кәдәр вә
изтирабларынын ифадәсинә һәср олунмуш
гәзәлләри лирик ше'римизин инкишафына
күчлү тә'сир көстәрмишдир. Бу әсәрләр гәзәл
әдәбијјаты кениш инкишаф етмиш өлкәләрдә
инди дә өз тә'сир гүввәсини сахлајыр.

* * *

Хагани јарадычылығында гәсидә мүһүм
јер тутур. Шаир классик гәсидәннән мәдһијјә,
фәхријјә, мәрсикә жанрларында әсәрләр јаз-
магла кифәјәтләnmәмниш, ичтимай-фәлсәфи
мөвзудақы гәсидәләри илә Јахын Шәрг әдә-
бијјатында јени бир истигамәтин әсасыны
гојмушдур. Шаир бир сыра мәдһләриндә Шир-
ван һөкмдарларыны, ајры-ајры сарај ә'јан-
ларыны, шаһзадәләри вә Азәрбајҗан ата-
бәјләрини тә'рифләмишдир; о, елм вә мәдәниј-
јәт адамларынын да адына ше'рләр һәср ет-
мишдир. Лакин Хагани мәдһләри дә, истәр
фикри бахымдан, истәрсә дә сәнәткарлыг чә-
һәтиндән, мәдһијјә әдәбијјатынын она гәдәрки
нүмунәләриндән көклү сурәтдә фәргләнир.
Шаир өз мәдһләриндә мәмдүһуну мүбәлиғәли,
гејри-тәбиғи, инандырычы олмајан тәмтәрағлы
ибарәләрдә шөһрәтләндирсә дә, елә орадача
өз һуманист-әхлағи фикирләрини тәғдим етмә-
јә, һәм дә јүксәк бәдһи сәвијјәдә тәғдим етмә-
јә мачал тапыр. Хаганинин мәдһијјәләри фи-
кир әлванлығы, мүхтәлиф поетик мо'на вә
предметин тез-тез бири дикарини әвәз етмәси
илә диггәти чәлб едир. Бу кими гәсидәләрдә

мәдһ—тә'риф шаир үчүн онун һагг, әдәләт, инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик дүјеуларыны, һәјат вә кайнат һадисәләринә бахышыны, тәбиәтин сәһиркар көзәлликләрини тәрәннүм үчүн мүтләг «вәсилә» ролу ојнәјыр.

Хаганиниң Ширваншаһларың мәдһинә һәср олунмуш һәсидәләри әсрин әл габагчыл елми-фәлсәфи фикирләри илә бағлы бәдин образларла, тәбиәт вә инсан көзәллијини тәрәннүм елән лирик ләвһәләрлә зәлкинди. Шаир өзүндән әввәл җазылмыш мәдһ һаракәтләри һәсидәләрдән фәрқли олаһаг бу жанра да јенилик кәтирмишди. Көзәлләрин, ички мәчлисләриниң тә'риф илә башланмасы бу әсәрләри кечмиш әп'әнәләр бағласа да, һәјати зәминдә баш верән һадисәләрин тәсвири, елми-фәлсәфи мүләһизәләрин ифадәси һәмми һәсидәләрә јени бир хүсүсийјәт бәши етмишди. Буна көрә дә һәмми әсәрләр бу күн дә марағла охунур, охучунуң көзү гарышында бир сыра тарихи һадисәләри чаңландырыр. Шаирин III Мәнучеһрин тә'рифинә җаздығы бир һәсидәни көздән кечирәк. Шаир «Бу е'тибарсыз дүнјада әкәр аман истәјирсәнә Мәнучеһри мәдһ елә, чүнки о, аслан кими гүдрәтли вә өлкәләр фәтһ едәндир»—мисраларыны әсл мәгсәдә кечмәк үчүн вәсилә кими көтүрүб, даһа сонра өзүнүн сарајдакы вәзијјәтиндән данышыр, һәјатының ләззәтмәзләндијиндән шикајәтләнир:

...Мәнәм иә бир түкүм дә азад дејилди, инан,
Еј шаһ, сәнин бир түк гөләр әсәр јохдур вәфандақ,

Ғәғамыҗдан түкә дөндү мәнәм дилим һәр анда
Ләлин дилим түк јарарды, бу бәллидир чаһанда.

Сән тәб'ини Хаганиниң бағлама бу севдәја,
Сәфрасыны сындыраһаг, додағынла вер шәфа.

Хаганидә тәзә сөз вар, сән бу әһди тәзәлә,
Падшаһы мәдһ едәркән, тәзә сөз кәләр дилә.

Ајдылдыр ки, бурада һөкмдарың тә'риф илә бирликдә онун вәфасызлығындан, шаирин вә ше'рин, үмүмијјәтлә, сәнәт адамының азад олмасындан сөһбәт кәдир. Хагани һәсидәнин сонракы мисраларыны е'чәзкар тәбиәт мәнзәрәләриниң вәсфинә һәср едир, баһарың донуб галмыш торпага чап вердијини, күлләрин ачылмасыны, даң јериниң сөкүлмәсијлә күндүзүн чаңланмасыны, шәһли будағлардан иңчиләр төкүлмәсини кәстәрир. О, ағачларың көјәрмәсини, бәнөвшәнин гарың алтындаң баш галдырыб бахмасыны, гүмруларың охујуб, «Һәмишә вар ол!» сөјләмәсини, җазын тәзә Ајы көләјә дөндәриб бу көзәллијә кешикчи гөјмасыны гәләмә алмағла, баһарың кәлиши илә тәбиәтин бәзәндијини илһамла тәрәннүм едир:

...Шәкләнди ат гулағытәк сөјүдләрин јарпағы
Буһу көрчәк сәбзә етди сачларыјла шән бағы.

Бир аз сонра чырағбанлыг гурду көзәл јасәмән
Бостан иә чадыр гурду, ал кәјинди күлләрдән.

...Бу күлзариң мәчлисидә сәрвләр гурду мәнбәр
Бүлбүл көрүб чүшә кәлди охуду шән нәғмәләр.

Бүтүн булардан сонра Хагани јенә Мәнучеһрин мүбәлліғәли бәзәтмәләрлә мәдһә кечир. Онун дөврүндә Ширваның «Шәрләр шәһәрини-

дән хејирләр шәһәринә дөндүүнү», шаһын мүнәрибәдәки ғылынч вә низә зәрбәләриндән көлдәки улдузларын да јандығыны, дүшмәнин даим горхуда олдуғуну сөјләмәклә гәсидәни сона јетирир:

Дүшмән үстә сән чеврилиб ох атдығын бир заман
Дәлик-дешик олар бундан бүтүн бу көј-асиман.

Дүшмән үстә сәрт ғылынчын елә ки, вурду зәрбә,
Горасыны бирчә анда дөндәрдн турш сиркөјә.

Бу дүнјада сәһибхәрач бир падшаһ өзүсән,
Сәһин шаһлыг дөврүндә дә бөјүк бир шаһрәм мән.

Ахситанын тә'рифинә јаздығы гәсидәни нә-
зәрдән кечирәк. Дахили гафиләләрлә, чох ој-
наг вәзидә гәләмә алынмыш бу әсәр тәрчи-
бәнд шәклиндәдир. Илк бөлмә сүбһүн тә'ри-
филә башлајыр. Сүбһ заманы мәчлис гурул-
масындан сөһбәт ачан шаир Ахситанын дүнја
һөкмдары олдуғуну сөјләјир. Икинчи бәнд
ички мәчлисинин тарифидир. Үчүнчү бәндлә
мәчлис пәриләр јурду, Сүләјман бәзми адлан-
дырылып, чалғы вә ханәндәләрдән сөһбәт ке-
дир. Дөрдүнчү бәндлә көзәлләр мәчлисиндә
әһди тәзәләмәкдән сөз ачылып. Шаир бурада
Багдады хатырлајыр. Багдадда көзәлләрин
вәсфинә јаздығы дастандан данышыр. Бешин-
чи бәндлә Дәчлә канарында көрдүјү көзәлин
тә'рифини верир, она мәһәббәтиндән сөз са-
лыр:

Вер көңлүнү чананына, әзм ејлә јоллан јанына
Ширваншаһын фарманына гәлби никәһбан көрүшәм.

Сонрақы бәндләрдә шаир өз пешманчылы-
ғындан данышыр, көзәлләрдән узаг олдуғуну
билдирәрәк, шаһын мәдһинә башлајыр. Онун
ордусуну, гәһрәманлығыны вә әдаләтини тә'-
рифләјәрәк әсәрини битирир.

Көрүндүјү кими бурада да шаһын тә'ри-
финдән даһа чох һәјати көзәлликләрин тәрән-
нүмү, тәбнәт мәнзәрәләри, мәчлисләрин тәсви-
ри, шаирин истәк вә арзулары, баш верән әһ-
валатлара мүнәсибәти әсас јер тутур. Белә
гәсидәләр бајрам күнләриндә, халг шәһликлә-
ри заманы јазылып вә шаһ мәчлисләриндә
охунурду.

Хаганинин мәдһ характерли ше'рләриндә
әдаләтә чағырыш, пис әмәлләрдән узаглашма-
ға дә'вәт кими әһәмијјәтли мәсәләләрә кенш
јер верилир. О өз мәдһләриндә һөкмдарлара
нәсиһәтләр етмиш, онлара гајғыкешлик, ин-
саф, мәрһәмәт, сәхавәт кими нәчиб сифәтләр
ашыламаға чәһд көстәрмишдир. Шаир әдалә-
тин һөкмдар үчүн зәрури бир һаләт кими тә'-
рифләјәрәк, зәманә шаһларына әдаләтли ол-
мағы, ағлы рәһбәр тутмағы, халгла инсафла
рәфтар етмәји тапшырырды. Шаир мәмдүһла-
рына әјләнчә илә күн кечирмәмәји, сәрхошлу-
ға ујмамағы мәсләһәт көрүр, бәдәни дивлә
мүгајисә едәрәк «gojma див мәләјә үстүн кәл-
син»—дејә сәрхошлуғун фәлакәтләр төрәдәчә-
јини билдирирди.

Шаир өз нәсиһәтләринин даһа тә'сирли
олмасы үчүн бәдин сөзүн гүдрәтиндән истифа-
дә едәрәк, тарихә мүрациғлә залым мүасир-
ләринин әдаләтсиз ишләр үчүн чаваб верәчәк-
ләрини билдирмиш, узун илләр халғын ғаныны

соран тачидарлары бөјүк фәлакәтләр изләди-
ини көстөрмишдир. Хагани образлы ифадәлә-
рин көмәжилә еш вә әјләпчәни Зөһһакын ган-
нчәң, инсанлара әзијјәт верән иланларына бән-
зәдир, әдаләти исә һәр ики иланы өлдүрән
Фирудин гошуну кими мә'наландырараг, зүлм-
дән чәкинмәјә, әдаләтли олмаға чағырырды.

Шаир өз мәдһләриндә һөкмдарын көрпү
салмаг, бәндләр тикдирмәк, јол вә архлар чәк-
мәк кими үмүмхалг мәнәфәјинә хидмәт едән
әмәлләрини алгышламагга сарајы, өлкәни
абадлашдырмаг үчүн тәдбирләр төкмәјә руһ-
ландырыр, өлкәни истиглаләјјәтини горумаг
үғрунда апарылан чәсәрәтли мубаризәләри
бөјүк мөһәббәтлә тәрәннүм едирди. Шаирин
белә гәсидәләри бөјүк тарихи әһәмијјәтә ма-
лиқдир.

Лакин Хаганинин адыны әбәди јашадан
онун сарајдан үз дөндәрдикдән сонра феодал
үсули-идарәсинин әләјһинә јаздығы ичтиман-
фәлсәфи мәзмунлу гәсидәләридир. Халг е'ти-
разларыны ифадә едән һәмин гәсидәләр бу күн
дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр.

Зәһанәдә ахтарма раһатлыгдан бир әсәр,
Умма ки, дүңја сәнин дәрдинә дәрман едәр.

Гәм одунда јан күл ол, јаддан истәмә мәһһәм
Өз дәрдинә өзүн гал, кимсәни билмә һәмдәм—

мисралары илә башлајан гәсидәдә шаир тәк
өз кәдәрини дејил, санки дөврүн бүтүн габаг-
чыл адамларынын дәрдләрини, шикајәтләрини
гәләмә алмышдыр. Бүтүн арзулары үрәјиндә
галан, сарај чәкишмәләринин гурбаны олан

шаир әтрафындакы Әһримәнләрин зоракылы-
ғына, вар-дөвләт саһибләринин һагсызлығына,
әдаләтсизлијинә гаршы чыхырды. Даһи Хага-
нинин бу кими ше'рләриндә е'тираз мотивлә-
ри илә јанашы, кәскин ифшачылыг вә тәңгид
дә өзүнү көстәрир. Намәрд сарај адамларыны
ифша едиб мүасирләрини мәрд вә мубариз
олмаға чағыран Хагани мубаризләринин мә'нә-
ви аләминин пучлуғуну чәсәрәтлә көстәриб
онлара күлүрдү:

Мал вә шөһрәт саһибидир бу күн алчаг адамлар,
Нәфә әсир оланларын базарыдыр бу базар.

Бу өтәрки гәм сәиндә варса шадлыг әсәри,
Онлар олар шад ки, јохдур инсанлыгдан хәбәри.

...Ганмазларын әлиндәдир вар-дөвләтин һәмсы,
Санки Иса сүфрәсинә гонуб ешшәк арысы...

Јухарыда да гејд етдијимиз кими, Хагани
ики дәфә: һәм Мәнучеһрин, һәм дә Ахситанын
һөкмдарлығы илләриндә Ширванда һәбсә
алынмышдыр. Шаирин һәбсдә олдуғу заман
вә сонракы илләрдә гәләмә алдығы, силсилә
тәшкил едән һәбсијјәләри фикри-мәзмуни сә-
чијјәси илә марағлыдыр. О бу ше'рләрдә өзү-
нүн ағыр вәзијјәтиндән данышыр, мәһбәсдәки
һәјаты илә әлағәдар шикајәтләрини јүксәк
сәнәт дили илә бәјан едир; азад, фәрәһли күн-
ләр кечирән сәнәткарын һеч бир күнаһы ол-
мадан һәбсә алынмасы ону сарсытса да, гүрү-
руну сындырыб, инамыны өлдүрә билмәминш-
дир:

Шам кими диш-диш олудур гычларым зәнчирдә,
Чәјнәмши санки гычымы ганлы дәндәным мәним.

...Ейла горхунчдур бу зинданда мөним һәр бир кечәм
Горхудар мөһшәр күнүвү хофи-зинданым мөним.

Даг дөмир һәр дәрә дәрмандыр дејирләр, аһ илә
Гызды зәнчирим ајагда, олду дәрманым мөним.

Јүз һасар олса ашар аһым вә мөтлөг сөндүрәр
Шәм'ини бөдхәһларын, билсин никәһбаным мөним.

Вәзијјәтинин дөзүлмәзлијини белә тә'сирли
шәкилдә тәсвир едән сәнәткар дүшмәнләри
гаршысында мәрданә дурдуғуну, горхмадығы-
ны, нә мөһбәсин, нә әзијјәтин онун әзмини
гырмајачағыны, дүшмәнләринин истәји әлеј-
һинә шан-шөһрәтинин даһа да артачағыны гә-
тијјәтлә билдириди:

...Охшарам мишкә, мәнн көр јүз һасара салсалар,
Чулғажар дүнијаны өз әтрилә рејһаным мөним.

Шаир:

...Абинүсәм мән, сәдәфлә батмышам дәрјаләрә
Олмарам чөп, үздә олсун кәфлә чөвланым мөним.

Әгл мәндә, фејз мәндә, гәлбү чан да мәндәдир,
Аләмин һәгги нәдир ки, верә фәрманым мөним.

...Һәм Хәлилүллаһ кими олду атам Нәччар Әли
Мәрјәмә бачы олуб, тәрса аначаным мөним—

дејәрәк, дүлкәр оғлу олмасына истәһза едән
дүшмәнләри өнүндә ата-анасы илә өјүндүјүнү
кестәрир.

...Нитг кәнчи саһиби, сөз мүлкүнүн хаганијәм,
Вардыр һәр бир кәлмәдә јүз кәнчи-хаганым мөним—

јазан сәнәткар дүшмәнләринә мејдан охујур,
өзүнүн сөз мүлкүндәки гүдрәтилә шаһлардан,

хаганлардан үстүн олдуғуну билдирир, әјил-
мәзлијини, јенилмәзлијини нүмајиш етди-
риди.

Хагани һәбсдә гәләмә алдығы башга бир
шә'риндә дә јенә өзүнүн ағыр мөһбәс һәјатын-
дан сөз ачараг, раһатлыг пәрисинин ону тәрк
етдијини јазыр. Шаир кәдәрлидир, онун сол-
ғун рәнки зинданын диварларыны да мә'јус
етмишдир. Тиканлар арасында чырпынан бүл-
бүл кими күлүстандан үмиднин кәсмишдир.
Хагани өзүнүн һәбсханадакы вәзијјәтинин мә-
һарәтлә үмүмиләшдирәрәк дејир:

...Торпагдан ев тикәнләр ахырда торпаг олду
Тикдикләри сарајлар, кашанәләр учулду.

Сел чошду, далғаланды, јаман туфан гопарды
О, тәк палтары дејил, дәрзини дә апарды.

Бир гәссаб дүканыдыр бу фәләк илк замандан
Ган ахыр дамчы-дамчы гәссадын бычағындан.

Зәманәни характеризә едән бу мисралар-
дан сонра шаир:

Абыр-һәја кединчә горху галхыр ортадан,
Нәјин дәрдини чәкәр сүрүсү батмыш чобан?!

Дәрд чәкдим фәрасәтсиз, апламаз бөјүкләрдән,
Бөјүк гәмләр бу кичик көнлүмү етди мәскән.

...Хаганини өлдүрсә шаһ, онун сарајындан
Гисасыны алар бир шаһ нишанлы һөкмран—

дејәрәк сараја мејдан охујур, гисасынын јердә
галмајачағыны билдирәрәк нә аман истәјир,
нә дә јалварырды. О, һәбсханадан вәзирә јаз-
дығы мәктубда да гаршылашдығы әзаблара
мәрдиклә синә кәрдијини билдирир, дүлкәр
атасыны гурурла хатырлајырды:

Бахма садэ бир харратын оглујам мэн бил Азэр
Харрат иди, лakin оглу Халил олдү нејғомбэр.

Хагани бу ше'риндэ өз тэб'инин көзэллији, ше'р сэнэтиндэки мисилсиз мэхарэтиндэн дэ сөз ачыр, дүшмэнлэринин чохлуғундан, бэд-халларынын амансызлығындан данышыб ше'р вэ сэнэтин сирлэрини өјрэтдији адамларын да онула дүшмэнчилик етмэсиндэн шикајэт-лэнирди:

Бу сэнэтдэ һэр кэс мөндэл өјрэнди бил, фəсəһəт
Сонра кедиб һазырлады мөнэ мин чүр фəләкəт.

Хагани ше'рлэриндэ, хусусэн һəбсijјэлэриндэ вəфалы дост, һəмфикир, сирдаш арзусу пəзэри даһа чох чəлб едир. Һəјатынын белə чəтин аиларында мə'нəви дајаг тапа билмəјэн шаир достлуг һағгында да марағлы мүлаһи-зəлэр сөјлəјир, јолдашлығда вəфалы олмага, достлугун гəдрини билмəјэ чағырыды.

Шаирин һəбсijјэлэриндэ шикајəтдэн даһа чох е'тираз, һəјатын, һаким ганунларын əд-лəтсизлијинə үсјан өзүнү кəстəрмəкдəдир. Белə ше'рлэр ичəрисиндэ:

Тəрсəларин хəтти кими тəрсинə ишлэр фəлəк,
Бəјнума бир зəнцир салыб, сахлар мəни рəһибтəк—

Бейти илэ башлајан «Һəбсдэн шикајəт вэ азад олмасы үчүн Рум гејсəриндэн хəһиш» адлы гəсидə даһа марағлыдыр. Бу гəсидəдэ шаир ағыр вəзijјəтини, тə'нəлэр гаршысында мəр-данə дəјандығыны гејд етмин, бир даһа Абба-силэр ганысына кетмəјəчəјини, сəлчугилəрдэн

кəмəк истəмəјəчəјини сөјлəдикдэн сонра мү-сəлман һəкмдарларынын əдəлəтсиз давраны-шындан инчидијини билдирмишдир. Шаир 1163/64-чү илдэ јəздығы бу əсəрдə өзүнүн христиан дининə, елəчə дэ бүтүн Шəрг динлэ-ри тарихинə јахындан бəлəd олдуғуну јарады-чылығына мəхсус бир əзəмəт, тəбиəтинə хас гүрүр һиссилə нүмəјиш етдирмишдир.

Хаганинин һəбс заманы јəздығы башга ше'рлəрдэ дэ онун дəрин кəдрлэри, шикајəт вэ е'тиразлары, чəсарəти, мəрдлији əкс олун-мағдадыр. Бу ше'рлэр орта əср феодал мүн-тинин бəјүк истəдадлары гijмəтлəндирə бил-мəдијини ајдын кəстəрир. Башына кəлэн ағыр мүсibəтлэри көрүнмəминш бир усталыгла үмү-милəшдирэн даһи сэнəткар бүтүн бунлары инсанлығын үмүми дəрди, бəшəријјəтин фəл-кəти кими охучусуна тəғдим етмишдир. Хага-нинин мəһбəслə бағлы ше'рлэринин өз тə'сир гүввəсини əсрлэрчə сахлајыб, охучуну бу күн белə һəјəчанландырмасынын сирри дэ мəһз бундадыр.

* * *

Хагани јарадычылығында азадлыг мејли чох гүввəтлидир. Шаирин сарај мүнитиндэн һиддəтлə данышмасы һэр шејдэн əввəл онун азадлыг идејалары илэ бағлыдыр. Сарајда инсан һејсijјəтинин тапдаланмасы, бир тикə чəрəк үчүн инсанлыг лəјəгəтинин итирилмəsi онда гəзəб вэ кин доғурурду. Одур ки, Хагани инсан шəхсijјəтинин һэр шејдэн јүксəк гijмəт-лəндирминш, əсəрлэриндэ азадлыгдан тез-тез данышмыш, ону эн көзəl не'мəт адландыр-

мышдыр. Шаир инсан азадлыгыны мөһдудлашдыран, онун мугәддәс арзулары өнүнә кечилмәз сәдләр гоҗан маниәләри нифрәтлә хатырлајараг, тамаһ, варланмаг еһтирасы, назгәмзә тәләби, пул дүшкүнлүјүнүн инсаны бу али не'мәтдән мәһрум етдијини билдирмишди. Бу бахымдан шаирин чөрәјә һәср едилмиш ше'рләри даһа марағлыдыр. Ачы һәјат тәчрүбәләриндән чыхыш едән сәнәткар мадди не'мәтләрин инсанын мә'нәви һәјатындакы вә тәләјиндәки ролундан тәәссүфлә данышыр, өз һүнәр вә һүммәтилә әнкиликләрә учала биләчәји һалда, бир тикә чөрәк үзүндән алчалдыгыны үрәк агрысыјла гәләмә алырды:

Намәрдләрин әлилә, илаһи, нә вахтадәк
Гәлбиндә мәрдләрин ачачағдыр јара чөрәк?

Ајдындыр ки, бурада шаирин чөрәјә мұрачнәти рәмзи мә'на дашыјыр. Шаир «чөрәк» сөзү алтында мадди не'мәтләри нәзәрдә тутмуш, тамаһы, варланмаг һәвәсини бүтүн јаранмышларын фачиәсинин башлыча сәбәби сәјмишдыр:

Билрсән ки, нәләр чәкди Адам буғда учундан,
Онуи кими дәрдә дүшәр чөрәк дејән һәр инсан.

Јол үстүндә гырынтылар дашыјан гарышғалар,
Инсанларын ајағлары алтында тапданарлар.

Ушаг бир аз чөрәк тахыб гармағына һәр заман,
Балығлары шикәр едәр бу јол илә чоһ асан.

Хагани өз дөврүнүн оғлу кими, шүбһәсиз динә инам бәсләјирди. Лакин шаирин јарадычылығында динә мұрачнәтин бир башга сәбә-

би дә вар иди. Орта әср шәраитиндә өлкәнин һөкмдарлары илә ән нүфузлу сарај хадимләри вә онларын тәрәфини сахлајан зијалыларла мә'нәви-фикри мұбаризәдә шаирин доғрулуг вә әдаләт тәләби шүбһәсиз ки, бир сыра руһани даирәләрин көмәји олмадан өз тә'сирини көстәрә билмәзди. Онун тез-тез Мәһәммәд пејғәмбәрә вә дөврүнүн мәшһур дин хадимләринә мұрачнәти дә мөһз бурадан ирәли кәлирди. Јунаһ фәлсәфәси вә Ибн Сина көрүшләринә бөјүк әһәмијјәт верән мұтәфәккир шаирин бә'зи һалларда антик фәлсәфәјә вә Әбу Әли Ибн Сина көрүшләринә мәнфи мұнасибәти дә бу бахымдан аңлашылмадыр.

Хагани бир чоһ әсәрләриндә Әрәстунун, Әфлатунун адыны һөрмәтлә чәкир. О, әмисинин дәрин биликли бир адам олмасыны көстәрмәк истәјәндә, ону зәмәнәсинин Әрәстусу, Бүғраты аңландырыр. Шаирин «Төһфәтүл-Ирағеји»дә «Нә вахтадәк Бу Әлиндән даныша-чагсан?»—демәси дә онун јарадычылығынын илк дөврүндә Әбу Әли Ибн Сина әсәрләри илә јахындан бағлы олдуғуну ајдынлашдырыр.

Хагани елмин бөјүк чарчысы олмушдыр. Ағлы јүксәк гијмәтләндирән, инсан зәкасыны, онун јарадычы гүдрәтинин алғышлајан сәнәткар мұасирләрини дөврүнүн елмәрини өјрәнмәјә, тәблиғ етмәјә чағырмышдыр. Шаирин әсәрләриндә тибб, астрономија, тарих вә фәлсәфәјә даир елми истилаһлардан тез-тез фәјдаланмасы, онун дөврүнүн елмләрилә јахындан танышылығыны вә өз әсәрләриндә бу елмәри тәблиғә чалышдығыны ајдын көстәрир.

Шаирин фәлсәфи әсәрләриндә дүнја, јара-

дылышын мәншәји, тәбиин ганунауҗуғунлуғлар
мүтәрәгги чәбһәдән аҗдылашдырыларкән,
дини мұлаһизәләрдән даһа чох, фәлсәфи мұһа-
кимәләрә јол верилир. Бу бахымдан Азәрбај-
чан әдәбијјатында фәлсәфи гәсидәнин илк
көзәл нүмунәләриндән сајылан, һәм фикри-мәз-
муну, һәм дә сәнәткарлығ бахымындан һәги-
гәтән дүнја поезијасынын мисилсиз нүмунәси
олан «Мәдәни харабәләри» ше’ри диггәти чәлб
едир. Бу әсәр шаирин биринчи Мәккә сәфәри
заманы гәләмә алынмышдыр. Бағдад јахын-
лығында Сасани һөкмдарларынын кечмиш
пајтахты Мәдәинин бу күнә гәдәр галмағда
олан харабалары бөјүк шаир дүшүндүрмүш
вә бәшәријјәтин тәләји һағгындакы фәлсәфи
көрүшләрини ифадә едән дәрин мәзмунлу сәнәт
әсәринин јаранмасына сәбәб олмушдыр. Хага-
ни охучуну кечмишә апарыб, она өтән һадисә-
ләри хатырладан бу мәналы, тәсирли, фәлсә-
фи мүндрәчәли әсәри үчүн олдуғча аһәңдар,
тәмкинли бир вәзи сечмишдыр. Мәдәни хара-
баларына ибрәт көзү илә бахмағы бачаран
шаир вахтилә дүнјалара һөкм едән бу сарајын
индики заваллы, пәришан көркәмини, әввәл-
ләр мусиги сәдаларынын јүксәлдији гәсрдән
инди бајғуш сәси ешидилдијини тәсвир едә-
рәк, буну инсанлығын фәһиәси кими көстә-
миш, зүлм вә әсәрәт үзәриндә гурулан шаһ-
лығын ағибәтини мүасирләринә хатырлатмағ
истәмишдыр. О, дөврүнүн шаһларына тарих-
дән ибрәт дәрс алмағы мәсләһәт көрмүш,
онларын зүлм очағы олан һәшәмәтли сарајла-
рындан из, әләмәт галмајацағыны чәсәрәтлә
сөјләмишдыр. Хагани фәлсәфи көрүшләрини

үмүмиләшдирәрәк, харабаја дәнмүш сарај
дашларынын дилилә демншдыр:

...Һәр бүлбүлү бир бајғуш, һәр нәғмәни бир нөһә,
Изләр бу чаһан ичрә, олма буна кәл һејран.

Биз әдл сарајыкән зүлм илә хараб олдуғ.
Залымлар олан гәсрә көр нәјләјәчәк дөвран!

О, бир заманлар дүнјаја мејдан охујан
Әнуширәван, һөрмүз вә Пәрвиз кими тачидар-
лары хатырладыр:

...Нуширәванын ганын һөрмүз гафа тасында,
Ичмиш, белә мост олмуш торпағ дедијин әтшан.

...Сордун: «һара кетмишләр о бөјүк шаһлар?»
Бир һәмиләдир торпағ, чох удмуш о, шаһ, хаған.

Шаир хәјјаманә шәкилдә кәндлинин гојду-
ғу күлдә Пәрвиз чәсәди, мејнәдән алынған меј-
дә исә Шириини үрәк ганы олдуғуну билдирә-
рәк, мәддәнин итмәмәси ганунуну поетик дил-
лә белә ифадә етмишдыр:

Мејнә јетирән мејдир Шириини үрәк ганы
Пәрвиз чәсәдиндәндир ол күн ки, гојар деһған.

Әсәри Мәккә сәфәриндән Ширвана төһфә
кәтирдидини сөјләјән шаир, дүнјада һәр шејин
кечичи олдуғуну билдирмиш, бу күн хағандан
пај уман дәрвишнн гапысына ола билсин ки,
хаған өзү пај диләнмәјә кәләчәјини сөјләмиш-
дыр.

Хаганинин Шәрг әдәбијјатында ән чох ја-
јылмыш вә өзүндән сонра бөјүк сәнәткарларын
дәфәләрлә нәзирә јаздығлары фәлсәфи әсәр-
ләриндән бири «Гәсидеји-шһинијјә»дир. Бә’зи-

лэри јанлыш олараг бу әсәрин «Мир'атүс-сәфа» («Сафлығы көстәрән күзкү») адландырылдығыны гејд едирләр. Һалбуки, «Мир'атүс-сәфа» көркәмли һинд шаири Хосроф Дәһләвинин бу ғәсидәјә јаздығы чавабдыр. Шәргин гүдрәтли сәнәткарлары Әбдүррәһман Чами, Әлишир Нәван, Мәһәммәд Фүзули дә Хагани-нин бу фәләсәфи ғәсидәсинә нәзирәләр јазмышлар.

Хагани «Ғәсидеји-шинијјә»дә һәјат сирләрини өјрәнмәкдә вә һәјат мүәммаларыны ачмагда зәка вә тәфәккүрүн ролуну јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрәбәр, бу сирләрин һәлә дә тамамилә дәрк едилмәдијини сөйләјир. О, өмүр кечдикчә һәмин мүәммаларын сирини өјрәнмәкдә чәкдији чәтинликләрин даһа да артмасындан, кәинаты дәрк етмәкдә инсанын ачизлијиндән сөһбәт ачмыш, халгы дүшүнмәјә, охујуб өјрәнмәјә чағырмышдыр. Шаир кәинат сирләринин дәринликләринә нүфүз етмәјин ләззәтиндән дә данышмыш, өз дүшүнчәләрини шәһдә бәнзәтмишдир.

Хагани нәфсин инсаны зәләләтә апардығыны көстәрдији кими, һүммәтин ону јүксәкликләрә галдырачаг гүввәсинә инандығыны да гејд етмишдир. О, күнәш һүммәтли инсанларын мә'нәви јүксәклијиндән, нәфәс ујанларын әсирлијиндән, тамаһдан узаглашанларын исә азәдлығындән сөз ачмышдыр. Хагани шаһлары сарајыны һөрүмчәк торуна бәнзәтмиш, заһирән түл пәрдәјә охшајан бу зиннәтин ичәрисиндә милчәкдән башга һеч бир шеј олмәдығыны көстәрмишдир. Балыг кими заһири пуллу, ичи бош јашамагданса сәдәфтәк үзү

садә, үрәји көвһәр олмағы мәсләһәт көрмүшдүр. Дүнја сирләрини өјрәнмәкдә ирадәнин бөјүк ролуну гејд едән шаир һирс вә тамаһын ирадәјә галиб кәлмәмәсини арзуламышдыр. «Достдан алынан мәһббәт чамы Хызырын дирилик сују кими дәјәрлидир» — демишдир. Ач јурддан хәрәч истәмәмәјә чағыран шаир гураглыг илләриндә өлкәнин чәкдији гәһәтлик нәтичәсиндә инсанларын арпа чөрәјинә һәсрәт галмасыны көстәрмәклә бәрәбәр, чөрәк хәтиринә шаһ дәрбаны олмағын фәләкәтләрини дә хатырлатмышдыр.

Шаир һәјат вә јарадылышы анчаг јејиб јатмагда көрән, јашамағын мә'насыны кеф мәчлисләриндә ахтаранлары да мәзәммәтләмиш, онларын нәфсини итлә, сәрвәтләрини исә чәсәллә мүҗәјисә етмишдир. О, шаһларын анчаг өз чәлаллары илә мәшғүл олуб халгы унутмасына ғаршы чыхараг әдәләт тәрәзисн гурулачағы күнү онларын јадына салмышдыр. Хагани мәрдләрин ајағалты торпағыны султанларын тачындан гијмәтли сәјмыш, пис адамдан јакшылыг уммағы исә иландан бал көзләмәк кими гијмәтләндирмишдир. Шаир бу әсәриндә дә һеч нәјин даими олмәдығыны билдирмиш, һәјатдакы һәр сәәдәтн бир фәләкәт иләдијини гејд едәрәк, шаһлара хәбәрдарлыгла јазмышдыр:

...Төкәр сүбһә гәдәр ган-јаш көзүндән сел кими мәзлум,
Боғар залымлары раһәт јатагда ғанлы түҗаны.

Әләч ахтар ғәзә тәдбиринә, сән әздијин ачиз
Дүшүб дә торпаға, аһы јыхар әрши-мүәлланы.

Јатарсан мәст, лакин јатмајыб сән әздијин мәзлум,
Пилә гурду кими сазлар сәнә тор чешми-кирјаны.

Шаир инсан талејини дә фәлсәфи шәкилдә
мүмиләшдирәрәк демншдир:

Сәнә дәја оллуб торлаг, сүдүн әмдин, әмәр ганын.
Бүтүн ганын о сүдәндир ки, вермиш дәја пүстаны.

Чәванлар ганыдыр, ичмә, әлиндә тутдугун бадә,
Ки, торлаг мејналикдән гәјтарыб өз ичдји ганы.

Шаир тарихә мұрачнәт едир, бир сыра та-
рихи һадисәләри хатырладыр, танынмыш
һөкмдарларын агнәбәтини мисал кәтирир:

Хорасан бир һәрәмдирсә, Мәликшаһдыр она Кә'бә.
Сәмәргәнд бир фәләкдирсә, бир уллуздур Гәдирханы.

Гәдирхан өлдү, бир күн дә Сәмәргәнд етмәди нәлә,
Мәликшаһ кетди, көрмәди бир кәс ағлар Хорасаны.

Мәликшаһ од-су адланды, су ахды, атәши сөндү,
Күл олды, торпага дөндү, мөкан гылды Сифаһаны.

Вуруркан Сәнчәрә шәбхуну Курхан фатәһ адланды,
Әфәһ Курхана шәбхун вурду, кор олды шәбистани.

Бу мисраларла шаир тарихи шәхсијјәтлә-
рин талејини вә мүасирләрин көзү гаршысын-
да чәрәјан едән һадисәләри өзүнәмәхсус уста-
лыгла мә'наландыраг, бәшәријјәти бүтүн
бунлардан ибрәт алмага чағырмышдыр.

* * *

Хагани Јахын Шәрг әдәбијјаты тарихиндә
сарајлары, шаһлыгы, сарај мүнтинин чир-
киликләрини илк дәфә кәскин тәнгид атәши-
нә тутан бөјүк сәнәткардыр. Шаир узун мүд-
ләт сарајда јашајыб, орада баш верән һади-

сәләри, зүлм, әсәрәт, хәјанәт вә әдәләтсизлик-
ләри көзү илә көрмүш, икизүлү сарај ә'јанла-
ры илә чох гаршылашмышды. О, бөһтан, јалан
вә ријакарлыгын ајаг тутуб јеридији бу мү-
һитдә тахт-тач үстүндә гардашлар арасында
кедән мүбаризәнни, кизли гәтлләрин шаһиди
олмушду. Одур ки, чох заман шәхси һајаты
илә бағлы һадисәләрдән чыхыш едән сәнәткар
көрдүјү һагасыглары гәләм алырды. Сарај
мүнтинин бу чиркиликләри онун чәсәрәтли
гәләми илә чох ајдын вә кәсәрли шәкилдә тәс-
вир едилмишдир. Шаир хусусән јарадычылы-
гынын икинчи мәрһәләсиндә сарај вә сарај
мүнтинин реал сәһнәләрини, бурада һөкм сү-
рән зәһәрли иглими, јалтаглыг, јалан, бөһтан
актларыны түнд, кәскин бојаларла сатира
атәшинә тутур, тәнгид едирди:

Кечмишдир о күнләр чәрәк үзүндән,
Икидилли олум билә-билә мән.
Инди гылынч кими кәскин дилим вар,
Гылынч сәјрыланда кәсәрли олар.
Даһа мөддәһыгла олмарам бәдиам,
Көстәрмәз доғруну әјри бу ајнам.

О, бәдиһ васитә кими мұрачнәт етдији Кү-
нәшә хитабларында сарајларын бөјүк зәкала-
ры дар чәрчивәјә салыб, нечә мәнв етдикләри-
ни, сарај чәсусларынын шаирин һәтта «дар
бир јолда чәкдији аһа» да мин дүјүн вуруб
шаһа јетирдикләрини, садә адамларын мүгәд-
дәс сәјдыгы, аллаһын јер үзүндәки көлкәси
адландырдыгы, пәјғәмбәрин вариси билдик-
ләри шаһларын зүлм вә истибадыны, иһсаф-

сыз, рәһмсиз вә залым олдуғларыны дәфәләр-
лә, һәм дә горхуб чәкинмәдән көстәрмишдир.

Хаганинин тәнгиди көрүшләрини ишыглан-
дырмағ бахымындан онун зәманәсинин аҗры-
аҗры вәзифәли шәхсләринә һәср етдији һәв-
ләри дә марағлыдыр. Мисал оларағ шаирин
Ширван сараы вәзирләриндән биринә јаздығы
һәвчә диггәт јетирәк:

Еј зүлмү Јәзидиләр мүлкүнү виран едән,
Сән икинчи Јәзидсән, дәм вурма чох Әлидән.

Бу бейтлә башлајан ше'рдә вәзир өз зүлмү
илә өлкәни виран едән әдаләтсиз дөвләт хадим-
и ки ми ифша едилір. Јәзидиләр мүлкү дејәр-
кән, шаир Ширваны нәзәрдә тутмушдур. Чүн-
ки ширваншаһлар Јәзидиләр дә адландырыл-
дырдылар. Хагани вәзир зүлмкар адландырыл-
мыш,

Нанәчиб бир гатырсан, лакин гатырлар ичрә,
Башы сәрт, дырнағымса, јумушағ бир рәзилсән—

бейтилә онун ејбәчәр мә'нәви кејфијәтләрини
гамчыламышдыр. Хагани Шәргин көркәмли
вәзирләринин адыны чәкмәклә онларын әда-
ләтли олуб халгын хејирхаһи ки ми танынды-
ларыны, Ширван вәзиринин исә халга, вәтәнә
дүшмән олдуғуну сөјләмишдир.

Хагани јарадычылығында аҗры-аҗры шаһ-
лара вә сарај адамларына јазылмыш белә кәс-
кин һәввләрлә тез-тез растлашмағ олур. Бу
типли әсәрләр хусуси шәхсләрә аид олса да,
шаир өз тәнгиди фикирләрини мәһарәтлә үму-
миләшдириб, зәманәси һаггында, дөврүнүн
ихтијар саһибләри барәдә рә'ј вә дүшүнчәлә-
рини әкс етдирмәјә мүвәффәғ олмушдур.

Шаирин шаһлар әлејһинә, сарајлары тән-

гид мәғсәдилә јаздығы әсәрләр орта әсрләр
әдәбијјатымызда сатирик ше'рә көзәл нүму-
нәләрдир. Лакин Хагани сатирасы јалныз са-
рај вә сарај ә'јан вә әшрәфләрини ифшаја
јөнәлмир. Һаким зүмрәнин әдаләтсизлијини
көрүнмәмиш бир чәсарәтлә тәнгид едән шаир
зәманәсинин јаланчы алимләрини, өзләрини
биличи адландыран мүнәччимләри, һәким вә б.
фырылдагчы дин хадимләрини дә ифша ет-
мишдир. О, хусусән јаланчы кимјакәрләри вә
инсан тәлејиндән «хәбәр верән» астролоғлары
чидди тәнгид атәшинә тутмуш, мисл гызыла
дөндәрмәк иддиасында олан, иксирдән хәбәр
верән «мө'чүзә» усталарынын, мүнәччимлә-
рин ифшасына хусуси әсәрләр һәср етмишдир:

Мәкар һилә Күнәш ки ми торпағы зәр едәрми?
Торпағ һилә сәјәсиндә һеч гызыла дөвәрми?

Бил, Күнәшдир мәһарәтли кимјакәр дүңјада,
Салма башға кимјалары, иксирләри сән јада.

Хагани «Төһфәтүл-Ирагәјн» әсәриндә 1184-
чү илдә улдузларын јахынлашмасы нәтичә-
синдә јер үзүндә бөјүк туфан ғопачағы вә
инсанларын мәһв олачағларыны хәбәр верән
мүнәччимләр һаггында јазмышдыр:

Бәзи гулағлара пычылдајарағ
Дедиләр аләмдә мәшһәр ғопачағ.
Отуз илдән сонра баш вериб бир сирр
Ијирми бир бала төрәјәчәкдир.
Үфүгдә һәрәкәт едән улдузлар
Бөјүк бир гәзәја олачағ дүчәр.
Онлар сәјјараләр ичиндә төк-төк
Доланыб үчбучағ тошкил едәчәк.
Тәрәз бурчүндә бирләшән заман
Бөјүк фәләкәтә дүшәчәк чаһан.

Шаир өзүнүн белә жалаңлара инанмадыгы-
ны билдиререк, бу чүр уйдурмалар жаан жа-
лаңчы мүнөччимләрә күлмүш, башга бир ше'о-
да исә үзүнү билаваситә зәманә мүнөччимлә-
ринә тутараг, онларын бош-бош данышдыгла-
рыны, һеч бир шеј билмәдикләрини, надан
олдуғларыны сөйләмишдир.

* * *

Хаганинин әсәрләриндә пул вә ғызылын
чәмијјәтин әхлаги-мә'нәви һәјатында ојнадығы
рол чох кениш ишығландырылмышдыр. Шаир
истәр фәлсәфи, истәрсә дә дидактик әсәрләрин-
дә пулдан, ғызылдан тез-тез данышыр. «Төһ-
фәтүл-Ирагеји»ни Күнәшә хитабән башланан
фәсилләриндә пулун инсани мүнәсибәтләрә
мәнфи тә'сири, ичтимаи һәјатда ојнадығы по-
зучу рол, пулпәрәстлик, ғызыла пәрәстиш,
онун бүт кими мүғәддәсләшдирилмәси вә бү-
түн бунларын төрәтдији бид'әтләр дәфәләрлә
көстәрилмишдир:

Ғызылын сиккәси ики олдуму
Дәрдиң сәһибинә өмүр узуну.
Һәр ким ғызылыны јығыр кисәјә,
Кисәтәк боғазы кечир илкәјә.
Кимин ғызылдадыр күчү, јоғин бил
О, гулдур, ғызылын сәһибә дејил,
Тамаһ дәмјриндән кејинсин палтар
Ғызыл палтарына мигнатис олар.
Ғызыл һәм оғрудур, һәм дә күлбәдән
Бирјоллуг үз дөңдәр ики үзлүдән.
О бүт көрүнсә дә мүғәддәс иәри,
Сыңдырмаг кәрәкдир белә бүтләри,
Хаганијә бирдир тамаһкар олмаг,
Ғызыла, ја чансыз бүтә тапынмаг.

Бу мисралардан ајдындыр ки, шаир ғызы-
лын чәмијјәтин әхлағыны поздуғуну, мәрдлик,
достлуг, инсанпәрвәрлик һиссләрини өлдүрдү-
јүнү хусусилә нәзәрә чарпдырмышдыр. О,
үмүми шәкилдә дедији бу фикирләри ајры-
ајры бәдһи лөвһәләрлә даһа јахшы ајдынлаш-
дырмышдыр. Хагани мәнзүм шәкилдә белә бир
һадисә тәсвир едир: «Дүнән Дәчлә тәрәфә јо-
лум дүшдү, көзәлләр ора јығышмышды. Өпүш,
күлүш сәси саһили бүрүмүшдү. Әчәм оғланла-
ры көзәл кејинмиш әрәб көзәлләри илә кеф
едирдиләр. Бу вахт хәстә бир гоча инилдәјә-
рәк саһилдә јыхылды. Исти, гумлу сәһрада
дили-додағы гурумуш бу заваллы сусузлудан
јанырды. Лакин тагәти галмамышды ки, өзүнү
чаја јетириб су ичсин. Бир нәфәрә ағыз ачыб
су хаһиш етди. О исә:

— Хаһиш нә лазым, пул вер кәтирим, —
деди.

Гоча:

— Мән јохсулам, пулум јохдур, — дејә ча-
ваб верди.

О адам исә: «Аллаһ сәһи кәссин», — дејиб
узаглашды. Гочаја бир чәһи су верән олмады.
Шаир фикрини белә јекунлашдырыр:

Шәһрәтин тутса да шаир кими бу дүнјаны,
Чәкмә Бағдад адыны јохса пулун, Хагани.

Көрүндүјү кими шаир пулун чәмијјәтдәки
һаким мөвгејиндән кениш данышмышдыр.
Шүбһәсиз бу тәсадүфи дејил вә һәр шејдән
әввәл Јахын Шәрғин мүнһүм шәһәрләриндә ти-
чарәтин кенишләнмәси илә әлағәдар оларағ

пулун, гызылын хүсуси эһәмијјәт кәсб етмәси-
лә бағлыдыр.

* * *

«Ана» мөвзусу Хагани јарадычылыгында да фәхри јер тутур. Шаир «Төһфәтүл-Ирагеји»дә өз анасынын фачиәсини гәләмә алмаг-ла онун ханым икән әсир дүшүб сатылмасыны, вәтәниндән, валидејиләриндән, гоһумларындан узаг дүшдүјүнү, јад елләрдә өз динни белә дәјишмәли олдуғуну дәрин кәдрлә билдир-мишдир. О, анасынын симасында бүтүн анала-рын бөјүк зәһмәтини, фәдакарлығыны јүксәк гижмәтләндирмишдир:

Анамын зәһмәти олмасајды бил
Дүңјада бир ишә олмаздым нанл.

Ана әмәјини мөһәббәтлә тәрәннүм едән сә-
нәткар дәфәләрлә бу али мөвзуја гајытмыш,
ана адыны әзиз тутмағы, ана гәдрини билмәји
төвсијјә етминшдир:

Еј Хагани, бу дүңјада һәр заман
Ана пермиш зәһмәтилә сәнә чан...
Һәр нә етсән ана һагғын унутма,
Ки, анадыр сәнә едән чан гурбан.
Горх о күндән ки, сәни дә тәк гојуб,
Әбәдиләк ана көчәр дүңјадан.

Шаир атасынын бу мейрибан вә ишкүзар
гадыны инчитмәсинә гаршы чыхмыш, онун ең-
дәки бәд рафтарындан наразылыгла даныш-
мышдыр:

Јазыр анам мәнбәр кими гысылмышдыр бир күнчә
Минарәтәк баш галдырмыш үстүнә о зүлмкар.

Шаирин өз анасына олан мөһәббәт вә гај-
ғысы, үмумијјәтлә, анаја мүгәддәс варлыг ки-
ми јанашараг она белә јүксәк мүнәсибәт бәс-
ләмәси Азәрбајчан халг дастанларында, хүсу-
сән «Китабы-Дәдә Горгуд»да көрдүјүмүз
«Ана һаггы танры һаггыдыр» һөкмү илә сәслә-
шир. Тәсадүфи дејилдир ки, «Асланын еркәји,
дишиси олмаз» мәсәлини ше'римиздә илк дәфә
Хагани ишләтмишдир.

Хагани кәнчләрә хүсуси аталыг гајғысы илә
јанашараг, чаванлығын гәдрини билмәјә, өм-
рүн бу көзәл күнләрини өјрәнмәјә, биллик топ-
ламаға сәрф етмәјә чағырыр. Низами поемала-
рында даһа јүксәк сәвијјәгә галдырылан
кәнчлик проблеми әдәбијјатымыза илк дәфә
Хагани тәрәфиндән кәтирилмишдир. Шаир
кәнчләрә ајрыча әсәр һәср едәрәк, онлара фит-
нәкарлығыдан, һиләкәрликдән, оғурлугдан, ни-
фаг вә хәјанәтдән узаг олмағы тәлгин етмиш-
дир:

Фитнәдир елләри дәрләрә салан
Чана мөһәмсә дә вәфа, с'тибар...
Фитнәкарлыг едәр ону тарумар.
Мәһәрини сүбһүдүр лағым атма сән,
Кизли лағым газан горхар сүбһдән,
Һилә оғурлугдур хошса әввал,
Оғрунун ахырда кәсиләр әли.

Бу мисраларда кәнчләрдә јахшы сифәтләр
тәрбијә етмәк истәјән шаир онлары вәфалы,
достлугда сәдагәтли көрмәји арзуламышдыр:

Бу күн јохдурса да кимсәдә вәфа,
Вәсијјәт едирәм, олма бивәфа.
Чалыш аз достлуг ет, етсән дә әкар,
Достлугда мөһкәм ол, сөздә мө'тәбәр.
Достун һағлы вурса бирини зинһар,
Демәк ки лајигдир, чыхма һавадар.
Өзкәнин әлијлә адам оланлар,
Дост гәдри билмәзләр, һанкор оларлар.

Бүтүн бунлар шаирин кәнчлијә вәсијјәти-
дир. О. бөјүкләрә дә мұрачнәт едәрәк «Кичијә
бөјүкләр ад газандырар» — демишдир.

Һәмшишә ағлы рәһбәр тутмағы өјрәдән бө-
јүк сәнәткар «Дүнијада ағыл тәк бир уstad вар-
мы?» — дејәрәк кәнч нәслә ағлы гијмәтлән-
дирмәји, һәр јердә әдәбли олмағы төвсијјә
етмишдир. Шаир шәхси һәјат тәчрүбәсиндән
чыхыш едәрәк јазмышдыр:

Не'мәт үчүн тә'риф јазма надана,
Әли һикмәт әһли лајигдир буна.
Јалныз һүнәријдә сан шөһрәт ахтар.
Тә'рифлә һәчвдир јердә галанлар.

Ајдындыр ки, бурадакы фикирләр бөјүк
Низаминин нәсиһәтләрилә јахындан сәсләшир.
Шаир кәнчләрә шәһлыг сарајындан узаг ол-
мағы мәсләһәт көрмүш, шәхси фачиәсини ми-
сал кәтирәрәк, һөкмдарларә мәдһләр јазмаға
сәрф олунан дөврүнүн һәдәр кетдијини бил-
дирмиш, әбәс јерә чәкдији јарадычылыг зәһмә-
ти үчүн тәәсүфләнишдир:

Кәнчлик бир, ғызылдыр әмрүн әлиндән
Дүшәрәк торпаға, јох олду бирдән.
Татмағ һәвәсидә һәмән ғызыла,
Торпағы јујурам көз јашыла мән.

* * *

Хагани әсәрләриндә бејнәлмиләлчилик мо-
тивләри дә гүввәтлидир. Шаир әрәб халғынын
тарихинә, онун зәнкни мәдәнијјәтинә вә әдә-
бијјатына јахындан бәләд иди. О, әрәб дилини
мүкәммәл билмиш, бу дилдә бир сыра гәсидә-
ләр, ғыт'ә вә рубайлар јазмышдыр. Онун әсәр-
ләриндә әрәб торпағлары, онун зәнкни шәһәр-
ләри Бағдад, Мосул, Шам, Мәккә, Мәдинә
бөјүк мәһәббәтлә тәсвир едилмишдир. Хагани
хүсусән Бағдада әрәб вә фарс дилләриндә бир
нечә гәсидә һәср едәрәк онун тәбин көзәлли-
кәрини, гәјнар ичтиман һәјатыны дөфәләрлә
тә'рифләмишдир. Әрәб халғынын классиклә-
риндән, исламийјәтдән әввәлки көркәмли ша-
ирләриндән тез-тез данышмыш, онларын шө'р
вә нәср әсәрләриндән нүмунәләр көстәрмиш-
дир. О, ејни заманда «Түрки-әчәми вәли дәрн
гуј» — дејәрәк түрк олдуғу һалда, фарсча јаз-
масыны да билдирмиш, фарс халғынын көр-
кәмли нумәјәндәләрини дә хатырламыш, мұ-
сири олдуғу фарс алим вә шаирләрилә мәктуб-
лашмыш; онлары өз әсәрләриндә тә'рифлә-
мишдир.

Хагани Орта Асија халғларынын тарихин-
дән вә әдәбијјатындан да бөјүк һөрмәтлә сөз
ачмыш, орада баш верән һадисәләрдән даныш-
мышдыр. Харәзмшаһларә гәсидәләр итһаф
етмиш, Орта Асија шаир вә алимләрилә мәк-
тублашмышдыр.

Шаир «әһли әрмән», нәстуриләр вә башға
халғлардан чох һөрмәтлә данышмыш, онлар-

дан көрдүжү бөжүк һөрмәти әсәрләриндә фә-
рәһлә јад етмишидр:

Хүсусилә бу һәстурп мәзһәбиндә олан гоншу
Һөрмәтини чох сахлајыр, икинчи бир Иса гәдәр.
Һәм дә мәни Иса кими дөрдүнчү көј әһли билиб
Сөз ачарлар гүдрәтимдән, сәнәтимдән ахшам-сәһәр.

Хагани Күрчүстана, күрчү халгына дә јах-
шы мүнәсибәт бәсләмишидр. Вахтилә Тифлис-
дә олмуш, шәһәри тәрәннүм етмиш, ше'рләр-
риндә һәтта күрчү сөзләри дә ишләтмишидр:

Тәрса көзәлисән, Исаја һәмдәм
Пак руһсан, мән сәнә демәрәм сәнәм.
Түк кими инчәлдим дәрду гәминдән,
«Моди», «моди», гәмдән мујә дөнимүшәм

Ағүзлү, гывырмсаң гызын ешигидән,
Күрчүчә өјрәндим Абхазјада мән.
Инчәлди түк кими дилим, һәр түкүм.
Дөнүб бир дил ояду «моди» демәкдән.

Шаһрин дөврүнүн поетик ән'әнәләринә ујар
олараг јаздығы фәхријјәләри дә марағлыдыр.
О бу фәхријјәләрдә ше'р, сәнәт һаггындакы
мүләһизәләрини билдирмиш, сәнәт әләминдә
јүксәк мөвгә тутдугуну сөјләмишидр:

Шаһам, мәнним әлимдәдир бу сөз мүлкү, сөз дијары,
Бу дүнјада тәк мәннимдир сөз мүлкүни һәтијары—

мисралары илә башлајан фәхријјәсиндә ше'р,
сәнәт сәһәсиндә муаризләринә мејдан охума-
ла бәрәбәр, сөз сәнәтинин инчәликләриндән дә
бәһс етмишидр. О, сөзүн мә'налы, ағылла дү-
шүнүлүб, илһамла сөјләнилмәсини бәдии јә-
радычылығын илк шәрти сәјмыш, сөзүн ба-
кирәлији, орижиналлығы, үслуб јенилији,

охучуну сәһирләјиб онун мә'нәви әләмини
ишыгландырмаг гүдрәтини сәнәткарлыгга әсас
мејар кими сәчијјәләндирмишидр.

Хагани ше'рин мүхтәлиф нөвләриндә әсәр-
ләр јаратмағы сәнәткар үчүн зәрури һесаб
етмишидр. О, «Үнсири» рәдифли ше'риндә
Үнсинин мәһдуд даирәдә галараг сарај мәч-
лисләри үчүн мәдһләр јазмагла кифәјәтләнди-
јини, бунунла дә јарадычылығыны дар чәрчи-
нәдә сахладығыны һөгсан сәјмышдыр. О, рәван
тәб'ә малик, исте'дадлы шаһрин һәм дә биличи
олмасыны тәләб етмиш, ше'рин емилијинә
диггәт јетирмәји ләзым билмишидр.

Хагани ше'р сәнәти һаггында данышаркән,
классик әдәбијјата дә өз мүнәсибәтини билди-
рир вә илк нөвбәдә әрәб әдәбијјатынын көр-
кәмли нүмајәндәләрини хатырлајырды. О, өзү-
нү һәслан, Чәһиз вә диһәр-көркәмли әрәб
шаһр вә әдибләри илә мүгајисә етдији кими,
әфған-фарс әдәбијјаты тарихиндә өзүнәмәхсус
јарадычылыг симасы олан Сәнанјә дә хусуси
рәғбәт көстәрмиш, өзүнү Сәнанин әвәз едән
сәнәткар адландыраг, она ше'рләр һәср ет-
мишидр.

Өзүнүн шаһрлик гүдрәтини көзәл дәрк едән
Хагани дөврүн һөкмдарлары тәрәфиндән лаји-
гинчә гүјмәтләндирилмәдијини вугарына сы-
ғышдыра билмәммиш, она көрә дә тәкчә фәх-
ријјәләриндә дејил, башга ше'рләриндә дә
тез-тез шаһрлик һүнәриндән сөһбәт салмыш,
сөз сәнәти һаггында мүләһизәләр ирәли сүр-
мүш, әсәрләринин мә'на дәринлији вә фикри
зәңкинлији илә сечилдијини гүрурла билдир-
мишидр. Шаһрин бәдии јарадычылыг һаггын-

да ирәли сүрдүү мұлаһизәләрдә Хагани сәнә-
тинә хас олан үмүмиләшдирмә диггәти даһа
тез чәлб едир. Ше'р сәнәтини һәр шејдән үстүн
тутан шаир ону шаһын әзәмәти илә мугәјисә
едәрәк, бәдни сөзүн шаһлара мә'нәви көзәл-
кләр ашылајан е'чазкар гүдрәтини тә'риф-
ләмиш, һөкмдарларын мәһз онун васитәсилә
мәшһурлашыб әбәди јашајачағыны билдир-
мишдир.

* * *

Хагани классик Шәрг ше'ринин мәрсия
жанрында да нүмунәләр јаратмышдыр. Шаир
Ширван һөкмдарларынын, шаһзадәләрин, ја-
хын достларынын, гоһумларынын вә аилә үзв-
ләринин өлүмү мүнәсибәтилә кәдәрли мәрс-
сияләр јазмыш, онларда шәхси гүссә вә
изтирабларыны сон дәрәчә јаныглы диллә
ифадә етмишдир. Даһа чоһ шаирин шәхси
мүсибәтләрини ифадә едән бу мәрсияләр фәл-
сәфи мундәрәчәләри, баш верән һадисәләрә
Хаганинин мүнәсибәти, онун һәјат, зәманә
һаггындакы рә'јини әкс етдирмәклә дә сәчијјә-
ләнир. Хүсусән 20 јашлы оғлу Рәшидин вахт-
сыз өлүмүнә һәср етдији ше'рләр, арвады вә
гызынын вәфаты мүнәсибәтилә јаздығы мәрс-
сияләр даһа тә'сирли вә үрәкдән кәлән сәнәт
әсәрләридир. Оғлунун өлүмү мүнәсибәтилә јаз-
дығы тәрчибәндә шаир өз дәрәләрини бөлүш-
дүрмәк үчүн достларыны, гоһумларыны һараја
чағырыр. Ата гәлбинин изтирабларыны дәрин
һәјәчан вә кәдәрлә гәләмә алан Хагани оғлуну
сәсләјир:

...Еј тәзә бәдр, гаранлыгда бурахдын атаны,
Еј Үтарид, нә јаман одлара јахдын атаны.

О өз арзуларыны — боја-баша чатдырмаг
истәдији шаир тәбиәтли оғлунун гәләмданыны
гызыла тутдурмаг истәркән, табутуну бәзәмә-
ли олдуғуну үрәк ағрысы илә ифадә етмишдир.
Шаирин бу мәрсияләрини һәјәчансыз охумаг
мүмкүн дејил.

Күнәшә бәнзәјән бир оғлум варды
Басдырдым мән гара торпаға наһаһ.

Анасы дөзмәди оғул дәрдинә
Әлимлә дәфи етдим ону да, ејваһ!..

Улдузтәк бир гызым вар иди, ону
Ғабил бир оғлана вердим бир сабаһ

Гызымы дамадә верәрәк дедим:
Гызылы торпаға тапшырырам, аһ!..

Хагани һәмчинин Фәләки Ширваннинин, әми-
си Кафиәддинин, әмиси оғлу Вәһидәддинин,
досту Нәсирәддин Ибраһимин, Ширваншаһ
Мәнучеһрин вә б. гоһум вә танышларынын өлү-
мүнә дә тә'сирли мәрсияләр һәср етмишдир.
Бу мәрсияләр тарихи бахымдан чоһ әһәмиј-
јәтлидир. Фәләкинин вәфатына һәср едилән
мәрсиясиндә онун көјләрин сирринә аһаһ бир
шаир олдуғундан данышан Хагани достунун
һәјаты тез тәрк етмәсинә һејифсиләнир, бу
өлүмлә әлагәдар кәдәрләндијини билдирир.
Әмисинин өлүмү мүнәсибәтилә јаздығы мәрс-
иядә исә шаир дүнјада шадлыгдан бир әсәр-
әләмәт галмадығыны, инсанлыгдан бир ниша-
нә тапа билмәдијини сөјләјир, достларын вә-

фасызлыгындан, дәрдинә галан бир һәмдәми олмасындан шикајәтләнир. Хагани әмисинин өмәси илә она үз верән кәдәри сон дәрәчә бәдди шәкилдә ифадә етмишдир. О, Кафиәддинин вәфаты илә санки һәјатда һәр шеји итирдијини, көзүндә бүтүн дүнианын мәһв олдуғуну билдирмишдир.

Хагани мәшһур Хорасан алими Мәһәмәд ибн Јәһјанын вәфаты илә дә әләгәдар мәрсијә јазмышдыр. 1156-чы илдә Султан Сәнчәрә гаршы үсјан едән оғузлар ону һәбсә алмыш, Мәһәмәд ибн Јәһјаны да өлдүрмүшдүләр. Шаир бу мәрсијәсиндә кәдәрли бир кириш јарага дүнианын зүлм евинә дөндүјүнү кәстәрир:

Фәләкләрин бәзәји матәм либасы олду
Улдузларын үстүнә ниғаб дүшдү гарадан...
Астанада сәһәрә дедим: «Бу һаләт нәдир?
Чәрхин бүсаты сөймүш, һалы олмуш пәришан?»
Чикәриндән бир одлу аһ чәкәрәк сүбһ деди:
—Әфсус ки, тәмәлиндән алт-үст олду Хорасан.
Фәләк Мәһәмәд Јәһја башыны верди бадә.
Сәнчәр дүшдү зиндана, мөһнәт олду зиндәнбан.

Хаганинин мәрсијә әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәлариндән һесаб едилән әсәрләриндә шаирин дүнианын кечичилији, һәјатын әбәди, һеч бир шејин исә даими олмамасы һаггындакы фәлсәфи гәнаәтләри дә диғгәти чәлб едир. Онун јахын адамларынын өлүмүнә һәср едилмиш әсәрләри дә заманын ачылыгларына гаршы шаирин етиразлары, һәјатын ганунаујғунлуғлары барәдәки фикирләри, инсанлары јалныз јахшылыға сөғ етмәси бахымындан даһи сәнәткарын бүтүн јарадычылығындан кечиб кедән һуманизм идејалары илә сәсләшир.

Хагани јарадычылығында «Төһфәтүл-Ирагејн» әсәри хусуси јер тутур. Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихиндә илк мәнзум сәјаһәтнамә олан вә мұәллиф тәрәфиндән «Төһфәтүл-хәватир вә зүбдәтүл-зәмәјир» адиандырылан бу мәснәви әдәбијјатда «Төһфәтүл-Ирагејн» («Ики Ирагын төһфәси») ады илә мәшһурдур. Әсәр Хаганинин Ираг вә биринчи Мәккә сәфәриндән сонра 1158-чи илдә Шамахыда јазылмышдыр. Шаир Азәрбајҗан вә Јахын Шәрғ тарихи үчүн сон дәрәчә гијмәтли мәлүматларла зәнкин олан бу әсәрини ғырх күнә битирмишдир.

Әсәр тәкчә шаирин сәјаһәт тәәссураты илә мәһдудлашмыр. Бурада һәмчинин Хаганинин фәлсәфи фикирләри, әхлаги көрүшләри дә әһәтә олунмушдур. Күнәшә едилән хитаблар бу бахымдан хусусән чох марағлыдыр. Шаир Күнәшнин бөјүк гүдәрәтиндән, һәјат, кәһнат үчүн әвәзсиз олан әһәмијјәтиндән бәһс етмәклә бәрәбәр, өзүнүн Күнәшлә мұсаһибәләриндә һаким тәбәғәјә гаршы јөнәлмиш, сарај вә сарај мұһитинин пучлуғуну ифадә едән мұлаһизәләрини дә ајдылашдырмышдыр. Хагани бу әсәриндә өзүнүн ушағлығы, әмиси, әмисә оғлу, атасы, анасы, бабасы һаггындакы хатирәләрини, она јахшылығ етмиш инсанлара миннәтдарлығыны, сараја вә дүшмәнләрә гаршы нифрәтини, Ирага биринчи сәфәри заманы бурада вәзир Гәвамәддин Дәркәзинин төһфә вердији үзүклә әләгәдар оларағ Ширваншаһла мұнағишәсини, Хызырла хәјали көрүшүнү дә

тəсвир етмишидир. Хаганинин үзүк вə Хызыр һагындакы мұлаһизэлери шаирин дүнјакөрүшүндəки дəјишиклик вə сараја гаршы олан јени мұнасибəтинин символик ифадəсидир.

Шаирин Мəккə зијарəти сəфəриндэн сонра гəлəмə алдығы бəһслэр исə əсərə сонрадан əлава едилмишидир. Хагани бу əлаваэлəрдə икинчи сəфəри заманы султан ордусу илə гаршылашмасындан, Һəмəдан јолунда көрдүк-лəриндэн, Һəмəдан шəһəri вə онун зијалыла-рындан, Аббаси хəлифəлəриндэн, Бағдад əһалисинин күзəранындан вə алимлəриндэн даньшыдыгдан сонра, Кə'бə илə мұсаһибəјə ки-рир. Мəдинəдə Мəһəммəd пейғəмбəрин мəғбərə-сини тəсвир едир. Она хитабэн өз дəрдлəрин-дэн данышыр вə Чəмалəддин Мəһəммəd Мосу-лини тəрифлəјэрək əсəрини битирир.

Шəрг мəснəвилəri товһид вə миначат — јə'ни аллаһын бирлији вə она јалварыш фəсил-лəрилə башладығы һалда, бу əсər кичик бир киришдэн сонра Күнəшə хитабла башлајыр. Мəһəммəd пейғəмбəрин тəрифи вə мə'рача кетмəsi фəсиллəri дə Күнəшə хитаблардан сонра кəлир.

Гейд етдијимиз кими Хагани өз əсəрлəрини фарс вə əрəб диллəриндə јазмышдыр. Шаирин ана дилиндə əсəri олуб-олмадығы һəлəлик бизə мə'лум дејил. Ону дејə биллəрик ки, Хага-ни тəкчə шe'р јох, Һəм дə нəср əсəрлəri јаз-мыш вə өз фəхријлəриндə шe'рдə олдуғу ки-ми, нəср сəһəсиндə дə бəјүк мəһарəт саһиб-и олдуғуну билдирмишидир. Онун бизə гəдər кə-либ чатмыш нəср əсəрлəri əрəб вə фарс ди-линдə јазылмыш мəктубларындан, «Тəһфəтүл-

Ирагејн»ин фарс дилиндə гəлəмə алдығы мұ-гəддимəсиндэн ибарəтдир.

Азэрбајчан əдəбијјаты тарихиндə илк нəср əсəрлəриндэн һесаб едилэн бу мəктубларда шаирин Һəм кəдər вə севинчи, е'тираз вə на-разылығлары, Һəм дə дəврүнүн мүнүм мəсəлə-лəринə мұнасибəти бəдин диллə ифадə едил-мишидир. Сəнəткарын һəјатыны өјрəнмək, Ја-хын Шəргдə баш верэн һадисəлəri дүзкүн мұəјјəнлəшдирмək бахымындан бу мəктублар тарихи сənəd кими бəјүк əһмијјəтə маликдир. Мəсəлэн, Г. Кəндли мəктублара əсасланыб кəстəрмишидир ки, шаирин биринчи арвады тəз-кирəлəрин јаздығы кими Əбүл-Үланын дејил, бəлкə дə садə кəндли гызы олмушдур. Хагани одлу мəһəббəтлə севдији бу гызла евлəнмək үчүн бəјүк əзијјəт чəкмишидир; гызын гоһумла-ры шаирн өлүмлə һəдəлəмиш, һəтта она ох да атмышлар... Шаир 25 ил өмүр сүрдүјү севки-лисини һəјатынын сонунда гəдər һөрмəт вə мə-һəббəтлə хатырламышдыр. Гафар Кəндли 1972-чи илдə јазмыш олдуғу «Хагани Ширвани (һəјаты, дəврү вə мүнһити)» мөвзусундакы дис-сертасијасында шаирин һəјатынын əсас сəһи-фəлəрини бу мəктублар əсасында мұəјјəнлəш-дирмишидир.

Шүбһəсиз ки, Хагани јарадычылығында əсас јери шe'р тутур. О өз əсəрлəрини «јени шe'р» адландырмыш, Рудəки, Фирдөвси, Үнси-ри, Фəррухи кими шаирлəрдэн тамамилə фəрг-лəндијини дəфəлəрлə кəстəрмишидир.

Дəврүнүн елмлəri илə јахыннан таныш олан, һинд, түрк, јунан фəлсəфəsi вə дүнјада баш верэн тарихи-ичтиман һадисəлəri иччə-

ликләри илә билән даһи сәнәткарын әсәрләриндә дәрин мә'на, энциклопедик мә'лумат, елмлик диггәти чәлб едир.

Хагани өз дәрин фикирләрини һәмишә гејри-ади бир бәдһи диллә ифадә етдијиндән, онун әсәрләри камил сәнәт нүмунәләри кими шөһрәтләнишидир. Шаир өз бәдһи мәгсәдини тарихдән мә'лум олан ибрәтли һадисәләр, халг рәвәјәтләри, Төврат, Гуран әфсанәләри илә тәсдигә чалышмыш, дөврүнүн елмләри илә бағлы ифадәләр, истилаһлар ишләтмишидир. Бу исә Хагани поезијасына һәм дә әзәмәт бәхш етмиш, онун ше'р сәнәти саһәсиндәки дәрин билијини, мә'лумат даирәсини кенишлијини, халг јарадычылығы илә бағлылығыны, елми көрүшләрә вә мөвчуд мүлаһизәләрә бәләдлийини ајдынлашдырмышдыр. Одур ки, Хагани ше'рләри охучуну дүшүндүрүр, фикирләшмәјә вадар едир.

Хагани өз мүасирләриндән һәм дә ана торпаға бағлылығы, Азәрбајчан дили, Азәрбајчан мүһити, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына мөһәббәти илә фәргләнир. Тәсадүфи дејилдир ки, фарс тәдгигатчылары Хагани јарадычылығындан «түрк гоһусу» кәлдијини дөфәләрлә гејд етмишидир¹. О, Гәтран Тәбризи вә Әбүл-Үлә јарадычылығындакы Азәрбајчан торпағы илә бағлылығы, онларын классик поезијамыза кәтирдикләри јениликләри давам вә инкишаф етдирмиш, әдәбијјат тарихимиздә Интибаһ

¹ Фирудин бәј Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары. II ч., I һиссә, Б., 1926, с. 9.

дөврүнүн ән көркәмли сәнәткары кими өлмәз сәнәт иңчиләри јаратмыш вә әбәди шөһрәт газанмышдыр.

Хагани дөврүндә Јахын Шәргдә әрәб әдәбијјатынын поетик хүсусијјәтләри әсас јер турду. Ше'р әруз вәзнинин мүхтәлиф бәһрләриндә јазылырды. Гәсидә, гәзәл, рүбан, гитә вә мәснәви жанрларында инкишаф едән бу әдәбијјат өз поетик ифадә васитәләри илә дә әрәб ше'р поэтикасынын тәләбләринә әсаслаһнырды.

Мә'лум олдуғу кими әрәб дили фарсдилли әдәбијјата узун мүддәт гүввәтли тә'сир көстәрмишидир. Буна көрә дә Јахын Шәргин, Орта Асијанын көркәмли шаирләри өзләрини әрәб әдәбијјатынын танымыш шаир вә насирләри илә мүгајисә едир, онларын јарадычылығыны изләјир вә ејни заманда ше'рләриндә әрәб поэтикасына мәһсус ифадәләр ишләдирдиләр.

Хагани өзүндән әввәлки фарс дилиндә јазыб јаратмыш шаирләрдән фәргли олараг, Гәтран Тәбризи вә Әбүл-Үлә кими сәнәткарларын ше'р үслубуну давам етдирдијиндән Азәрбајчан әдәби мәктәбинин инкишафында мүһүм јер тутмушдур. Әввәлдә дә гејд етдијимиз кими Хагани елми истилаһлардан — нүчум, тарих, фиғһ, фәлсәфә, тибб, мүсиги, рәссамлыг вә ме'марлыға анд истилаһлардан тез-тез истифадә едирди. Ону да дејәк ки, шаирин ишләтдији истилаһларын һамысы әрәб дилиндә иди. Бу хүсусијјат Хаганини фарсдилли шаирләрдән фәргләндирмәклә барабәр, һәм дә Јахын Шәрг әдәбијјатында бир јенилик иди. Шаир доғма шифаһи халг әдәбијјатындан

алынан афористик ифадэлэрин, аталар сөзлэринин фарсчаја тәрчүмәси илә дә өз фәлсәфи, һәјати тәсвирләрини зәккинләшдирди. О, бүтүн бунларла јанашы, ше'рлериндә чохлау түрк (Азәрбајчан—*Һ. А.*) сөзләри дә ишләдирди: Мәсәлән: *әтмәк* (чөрәк), *су*, *тангры*, *јалавач* (пејгәмбәр), *ағ сунгур*, *гара сунгур*, *сән-сән*, *тәкин*, *таш*, *ахча*, *чавуш*, *хан*, *атабај*, *хатун*, *вусағ* (отағ), *тутмач*, *тутуг*, *газған*, *јағлыг*, *вушаг* (ушаг) вә с.

Хагани һәм дә Мәликшаһ, Султан Сәнчәр, Гәдирхан вә б. гүдрәтли түрк һөкмдарларынын адыны Әнуширван, Дара, Чәмшид, Кејгубад кими һөкмдарларын адлары илә бирликдә әдәләтли шаһ символу кими илк дәфә оларағ әдәбијјата кәтирмишди. Даһа сонра бөјүк Низаминин јарадычылығында мүһүм јер тутан бу хүсусијјәтләр әдәбијјатымыза Хагани вәсисилә кәлмишди.

Хагани јарадычылығында табият тәсвирләри, Ширванын фүсункар мәнзәрәләри — бир сөзлә ана торпағын бүтүн көзәлликләри дәнә-дәнә бөјүк илһам вә мәнәббәтлә тәрәннүм едилмишди. Һәјати дәриндән дујан, табияти дәрк едәрәк гәләмә алан һәссас шаирин әсәрләриндә табият мәнзәрәләри һәр дәфә јени тәрәвәт, иңчә зөвгә вә әлван бәдии лөвһәләрлә чанландырылмышдыр.

Ана вәтән, Гафғаз мүһити илә бағлылыг Хагани ше'рини сәчијјәләндирән хүсусијјәтләрдәнди. О, әсәрләриндә Азәрбајчан шәһәрләринин (Шамаһы, Дәрбәнд, Бақы, Кәнчә Бејләган, Бәрдә, Тәбриз, Шабран вә с.) дә адларыны чәкмиш, онлары тәрәннүм етмиш, бу

шәһәрләрин алим вә шаирләринин, һөкмдарларынын шәһинә әсәрләр јазмышдыр. Азәрбајчанын табии көзәлликләриндән дәфәләрлә сөз ачан шаир Күр, Араз чәјларыны, Савалан дағыны да бөјүк мәнәббәтлә тәсвир етмишди.

Хаганинин христиан динини јахшы билмәси вә бу динә мәхсус истилаһлары чох ишләтмәси онун Гафғаз мүһити илә бағлылығындан ирәли кәлирди.

Даһи Хаганинин зәккин јарадычылығы Азәрбајчан әдәбијјатынын сонрақы инкишафына бөјүк тәсир кәстәрмишди. Низами Кәнчәви, Мүчирәддин Бејләгани, Зүлфүгар Ширвани, Бәдр Ширвани, Имадәддин Нәсимни, Мәһмәд Фүзули, Сејид Әзим Ширвани, Мирзә Әләкбәр Сабир кими бөјүк сәнәткарлар онун сөз хәзинәсиндән истифадә етмиш, ондан сәнәткарлыг өјрәнмишләр. Хаганинин тәләтүмлә һәјати да сонрақы уstad шаирләр үчүн иб-рәтли мәктәб олмушдыр. Онлар бу сәнәт очағындан өзм, дәјанәт дәрси алмыш, мәнәви эзәмәт кәсб етмишләр.

Низами шаирин өлүмүнә хүсуси гәсидә јазмыш, Мүчирәддин Бејләгани, Зүлфүгар Ширвани, Бәдр Ширвани илә өз бөјүк уstadларынын хатирәсини һөрмәтлә јад етмиш, Фүзули «Әнисүл-гәлб» адлы фәлсәфи гәсидәсини «Гәсидеји-шинијјә»јә нәзирә јазмышдыр. Сабир илә әсәрләриндә Хаганини дәфәләрлә хатырламыш, шаирин јубилејини кечирмәји арзуламыш, онун гүруруну ифадә едән мисралардан фајдаланмышдыр. О

Нә гәм уғратса да бир күн мәни ифәја заман,
Мән кедорсәмә, морамым јенә дүңјада дувар—

мисрасы илэ башлајан ше'рини Хаганидэн гүввэт алараг јаратмышдыр.

Хагани јарадычылығы тэкче Азербайжан әдәбијатынын инкишафына дејил, бүтүн Јахын Шәрг ше'ринә гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Оун ше'рләри илэ нечә-нечә нәсилләр тәрби-јәләнмиш, һинд шаири Хосров Дәһләви, тачик-фарс сәнәткары Әбдүррәһман Чами, бөјүк өз-бәк шаири Әлишир Нәваи әсәрләриндә Хага-нини дәфәләрлә хатырламыш, оун фәлсәфи гәсидәләринә чаваб јазмышлар. Ингилабчы Иран шаири Ләһути өзүнүн «Кремл» адлы мәшһур ичтимаи мәзмунлу әсәрини Хаганинин «Мәдәни хәрәбәләри» адлы фәлсәфи гәсидә-синдән тә'сирләнәрәк гәләмә алмышдыр.

* * *

Орта әсрләрдә нәглијјат васитәләринин мәһдуд олдуғу елми вә бәдни әсәрләрин дөвә карванлары васитәсилә јайылдығы бир заман-да Хагани Орта вә Јахын Шәргин бүтүн мәдә-нијјәт мәркәзләри илэ әлағә сахлајыр, габаг-чыл шаир вә алимләрлә мәктублашырды. Оун истәр Дәрбәнд, Бақы, Бејләган, Бәрдә, Кәнчә, Тифлис, Марґага, Тәбриз, истәрсә дә Бағдад, Мосул, Исфәһан, Хорасан, Харәзм алим вә ша-ирләрилә белә мүнтәзәм мәктублашмасы, бу өлкәләрдә гәләмә алынан јени бәдни, елми әсәрләр һаггында мүләһизәләри Хаганинин әсринин мәдәни һәјаты илә һејрәт олуначаг дәрәчәдә бағлы олдуғуну ајдынлашдыр. Шаир демәк олар ки, дөврүнүн әсас көркәмли адамлары һаггында фикир сөйләмишдир. Бу исе оун сон дәрәчә зәһмәтсевәр шәхсијјәт

олдуғуну ајдынлашдырдығы кими, Хагани әсәрләринин һәлә шаирин сағлығында кениш јайылдығыны да көстәрир.

Шаирин јарадычылығы һаггында илк сөзү оун мүасирләри сөйләмишләр. Истәр мәктуб-лашдығы Рәшидәддин Вәтват кими көркәмли сәнәткарлар, истәрсә дә оун һәр заман мүдәфиә едән елм адамлары шаирин дүһасыны јүксәк гижмәтләндириб, јарадычылығыны тә'рифлә-мишләр.

XII әсрдә «Лүбәбүл-әлбаб» мүәллифи Мә-һәммәд Оуфидән башлајараг әсримизә гәдәр бүтүн Јахын Шәрг тәзкирәчиләри Хагани ја-радычылығындан бәһс етмиш, оун үнванына тә'рифләр сөйләјиб, әсәрләриндән нүмунәләр вермишләр. Тәкчә тәзкирәчиләр дејил, тарих-чиләр, сәјјаһлар да—Ширвандан бәһс едән бүтүн зијалылар — Хагани јарадычылығындан һөрмәтлә данышмышлар. Хагани әсәрләри әл-јазмасы шәклиндә бүтүн Јахын вә Орта Шәргә јайылмыш, мәшһур китабханаларын базәји олмушдур. Көзәл хәтлә үзү көчүрүлмүш Хага-ни әсәрләри гижмәтли һәдијјә кими шәһәрләр-дән-шәһәрләрә көндәрилмишдир. Инди дүня-ным Шәрг әлјазмалары сахланылан бүтүн китабханаларында Хагани әсәрләринин мух-тәлиф илләрдә көчүрүлмүш нүсхәләринә тәса-дүф олунмагдадыр.

Хаганинин әсәрләри илк дәфә XIX әсрдә һиндистанда чап олунуб јайылмышдыр; сонра дәфәләрлә Иранда нәшр едилиб, тәнгиди мәтн-ләри јаранмышдыр. Бү әсәрләр рус вә Гәрби Авропа халглары дилләринә тәрчүмә едилмиш-дир. Шаирин әсәрләриндән илк дәфә көркәмли

рус алим Н. В. Ханьков бәһс етмишдир. О, һәлә 1864-чү илдә франсыз дилиндә јаздығы «Хагани һаггында мемуар» адлы әсәриндә шаирин һәјат вә јарадычылығындан данышараг, әсәрләриндән нүмунәләр вермишдир. Рус алимләриндән К. Г. Залеман 1875-чи илдә «Хаганинин рүбаиләри» адлы диссертасијасыны чап етдирмишдир. Бу әнкин ирс мәшһур алим А. Крымски тәрәфиндән дә тәдгиг едилиб, һәлә 1912-чи илдә гәләмә алынған «Фарс тарихи вә әдәбијјаты» әсәриндә мүһүм јер тутмушдур.

Гәрби Авропа тәдгигатчылары фарс әдәбијјаты тарихиндән бәһс едәркән Хагани јарадычылығынын мүрәккәблијинә, шаирин әсәрләринин чәтин аңлашылмасына хусуси диггәт јетирмишләр. Онлар охучуја јанлыш олараг фарс шаирин кими тәгдим етдикләри Хаганинин шәрләринин шәрһинә һәср олунмуш әсәрләрдән кениш фәјдаланмышлар. Е. Браун, Ете, сон дөврләр Монорски, мәшһур чех алим Ј. Рыпка Хагани јарадычылығындан кениш данышмышлар. Буржуа алимләринин шаирин јарадычылығына биртәрәfli јанашмалары вә онун әсәрләрини аңчаг сарај шәрһинин ән јүксәк нүмунәләри кими шәрһ етмәләринә бахмәјараг, Хагани ирсини Гәрб охучуларына танытмаг ишиндә бу тәдгигләрин бөјүк ролу олмушдур.

XV әсрдән башлајараг Иранын көркәмли әдәбијјатшунаслары Хагани ирсини өјрәнмәјә вә һәср етмәјә хусуси әһәмијјәт вермишләр. Хусусән Мәммәдәли Нәсех, Әли Әбдүлрәсули, Јәһја Гәрһб, Сејид Нүсеји Амузгар, Бәдиүззаман Доктор Зијаәддин Сәччади, Сәид Нәфиси,

Форузанфәр, Зәбиһулла Сәфа вә б. шаирин һәјат вә јарадычылығына даир мараглы мүлаһи­зәләр ирәли сүрмүшләр.

Һинд алимләриндән Шибли Не'мани өз «Шәрүл әчәм» адланан дәјәрли тәдгигатында Хаганини јүксәк гижмәтләндирмишдир. Мәшһур түрк алим Әһмәд Атәш Хаганинин Истамбул китабханаларында сахланылан мәктүб­ларын­дан илк дәфә бәһс едәрәк шаирин һәјат вә јарадычылығы һаггында јени фикирләр сөј­ләмишдир.

Өз вәтәниндә исә шаир һәлә ингилабдан чох әввәл Азәрбајҗан алимләри тәрәфиндән бөјүк мәнәббәтлә өјрәнилмишдир. Бөјүк Азәрбајҗан тарихчиси А. Бакыхановун «Күлүстани-ирәм», Ф. Көчәрлинин илк «Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи» китабында вә бөјүк Азәрбајҗан али­ми М. Тәрбијәтин «Данишмәндане Азәрбај­чан»ында Хагани јарадычылығындан бәһс еди­лир.

Шаирин јарадычылығы хусусән Совет һа­ким­ијјәти илләриндә даһа әтрафлы өјрәни­лир. Һәлә 20-чи илләрдә совет алимләриндән К. И. Чајкин вә Ј. Н. Марр Хагани јарадычы­лығына Загафгазија мүнһити илә бағлылыг бахымындан хусуси јанашыб, онун тәдгигаты илә мәшгул олмушлар. Дикәр совет шәрғшү­насларындан О. И. Вилчевски шаирин һәјаты илә бағлы бир сыра мәғаләләр јазмышдыр.

Азәрбајҗан совет алимләри дә Хагани ир­сини дәриндән өјрәнәрәк онун һәјат вә јара­дычылығына даир гижмәтли мәғаләләр јазмыш, диссертасијалар мұдафиә етмишләр. М. Султа­новун һәмизәдлик, Гафар Кәндлинин доктор-

луг диссертасиялары Хаганијә һәср едилмишдир. Шаирин әсәрләринин мөјјән һиссәси М. Раһим, Ә. Ваһид, М. Мүбариз, Ә. Зијатај, Т. Әјјубов, М. Сејидзадә вә Н. Нүсејизадә тәрәфиндән Азәрбајҗан, Антаголски вә Державин тәрәфиндән исә рус дилләринә тәрчүмә едилмишдир.

«Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи» китабларында шаир һаггында мүкәммәл мә'лумат верилиб, онун әдәбијјат тарихимиздәки мөвгәји ајдынлашдырылмышдыр. Республикамызда бир чох күчәләрә, китабханалара, колхоз вә совхозларә Хагани ады верилмишдир. Орта вә али мәктәбләрдә шаирин јарадычылығы бөјүк мәнәббәтлә өјрәнилир, елми-тәдгигат институтларында Хагани јарадычылығынын мүхтәлиф проблемләри әтрафында арашдырмалар апарылмагдадыр.

Шүбһәсиз ки, бүтүн бунлар бөјүк сәнәткарын зәнкин бәдин ирсини бүтүн әзәмәти илә елм әләминә танытмаг үчүн һәлә кифәјәт дејилдир. Хаганишүнаслыг елмимизин гаршысында шаирин әсәрләринин елми нәшрини һазырламаг, тәкмилләшдирилмиш тәрчүмәләрини јаратмаг вә јени тәдгигат әсәрләри јазмаг кими мүһүм шәрәфли вәзифәләр дурмагдадыр.

Азәрбајҗан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Низами ирсини өјрәнмәк, нәшр вә тәблиғ етмәк һаггындагы тарихи гәрары алим вә шаирләримиз гаршысында классик әдәбијјатымызы өјрәнмәк, нәшр вә тәблиғ етмәк кими шәрәфли вәзифәләр гөјүшдур. Хагани јарадычылығынын лајигинчә тәдгиги вә тәблиғи доғма Коммунист Партијамызын бу гәјғасына ән јахшы чавабдыр.

Араслы Н.

А 75 Хагани Ширвани. Б., Јазычы, 1982

62 с.

Китабда XII әср даһи Азәрбајҗан шаири Әфәләддин Хаганинин һојатындан вә зәнкин әдәби ирсиндән бәһс олунур. Мүәллиф, сарај шеһринин көзәл нүмунәләрини јарадан шаирин һәм гәсидәләрини, һәм дә о дәврүн социал-сјәси гүсүрларыны тәғид едән диқәр әсәрләрини тәһлил сүзкәчиндән кечирир, онун һуманист шәхсијәти вә јарадычылығы һаггында конкрет фикир јарадыр.

А $\frac{70403-114}{M-656-82}$ 12-82

А(Аз)2

Араслы Гамид Мамедтаги оглы

ХАГАНИ ШИРВАНИ

(на азербайджанском языке)

Баку — 1982

Издательство „Язычы“. 370088,

г. Баку, проспект Кирова, 18,

Типография „Красный Восток“.

370000, Баку, ул. Ази Асланова, 80.

Нәшријјат редактору *Елчин Чаббаров.*

Рәссамы *Н. Бабајев*

Бәдии редактору *А. Мәмәдов.*

Техники редактору *В. Плишкина.*

Корректорлары *М. Мурадова, Т. Ширикова.*

ИБ № 1502.

Җыгылмага берилмиш 28. 04. 1982-чи ил.

Чала нмзаланмиш 19. 08. 1982-чи ил. ФГ 04104.

Кагыз форматы 70х90^{1/2} мм. Кагыз № 1.

Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсү.у. Физики чап
вәргәи 2,0. Шәрти ч. в. 2,34. Учот нәшр. вәргәи 2,16.

Сифариш № 244. Тиражы 30000. Гижәти 15 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија

ва Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси. „Язычы“

Нәшријјаты, 370088. Баку, Киров проспекти 18,

„Гызыл Шарг“ матбәәси, 370000,

Баку, Нәзи Асланов күчәси, 80.

15 рөн.

